

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

1. HALVBIND 1960

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

afholder

Å R S M Ø D E

søndag den 29. maj kl. 14

på Hotel Norden i Haderslev.

D a g s o r d e n :

- 1) Beretning
- 2) Regnskab
- 3) Beretning og regnskab for Sønderjysk månedsskrift
- 4) Valg af 3 styrelsesmedlemmer (efter tur afgår H. Lund, H. Neumann og Chr. Stenz)
- 5) Eventuelt.

Efter årsmødet taler kammerherreinde, fru Ingeborg Refslund Thomsen om »Minder fra genforeningstiden«.

Styrelsen.

KURSUS I HJEMSTAVNSLÆRE PÅ JARUPLUND HØJSKOLE

8.—12. august

I foredrag, diskussioner og på udflugter levendegøres sønderjysk historie fra vikingetid til vore dage.

Opholdsudgifter ca. 45 kr.,

delvis rejsegodtgørelse.

Fuldstændigt program følger i Sønderjysk månedsskrift.

I. HALVBIND 1960

Seminarielektor *Sig. Schoubye*,
Tønder:

Mads Michelsens sølvsamling.

Sognepræst *Bent Rasmussen*, Visby:

Om krigsfangelejrenes oprindelse.

Seminarieadjunkt *H. V. Gregersen*,
Haderslev:

Johann von Wouwern —

en nordeuropæisk humanist
på godt og ondt.

Bibliotekar *Poul Kürstein*, Slesvig:
Gottorp slot.

Omslagsbilledet:

*Hovedvandsæg fra afdøde amtslæge
Mads Michelsens sølvsamling.*

Foto: Niels Elswing, København.

Mads Michelsens sølvsamling

Bidrag til en karakteristik af Åbenrås guldsmedekunst

Af Sig. Schoubye

Afdøde amtslæge *Mads Michelsen*' havde i sit pompøse hjem i Åbenrå blandt mange andre herligheder en samling af sølvgenstande, fortrinsvis udført af Åbenrå-guldsmede, som det var ham en særlig glæde at fremvise for de gæster, hvem en rundgang i hjemmet under hans inciterende vejledning var forundt. Man mærkede snart, at sølvet havde hans, den ellers så alsidige samlers, særlige kærlighed, og i en lille bog beskrev han lige til det sidste leveår omhyggeligt og med sirlig skrift hver af samlingens genstande og anførte, af hvilke mestre de var udført.

Langt den overvejende del af det antike sølv var fra Åbenrå. På et vist tidspunkt har han næret planer om at skildre Åbenrå-guldsmedenes arbejder, og samlingens righoldighed og sjældenhed gav ham alene mulighed for det. Det lykkedes ham desværre ikke. Stoffets mangfoldighed tog vel magten fra ham som fra mange andre, som har været grebet af kunsthåndværkets udefinerbare charme og de anonyme mestre bag det. Han nåede imidlertid at efterlade sig et materiale, som det i dag ville være umuligt at tilvejebringe, og som vil være en uundværlig kerne i den skildring af det åbenråske guldsmedehåndværks udvikling, som før eller siden må komme.

Takket være interesse og forståelse hos hans to sønner er det muligt at give en præsentation af samlingens væsentligste genstande og samtidig dermed at skitsere en sønderjysk købstads guldsmedekunst gennem 200 år.

Hvad de personalhistoriske og stempelmæssige oplysninger angår, skyldes de alene, hvad afdøde lektor Chr. A. Bøje i samarbej-

de med Michelsen samlede til sit store opslagsværk Danske Guld- og Sølvmedemærker før 1870¹. Der er ingen tvivl om, at adskilligt mere materiale vil kunne graves frem, ligesom visse revisioner af stemplerne vil være nødvendige, når det endelige arbejde om Åbenrå-guldsmedene skal udarbejdes. Til brug for sammenligninger med landets øvrige guldsmedearbejder henvises i forbindelse med illustrationerne til Boesen og Bøjes standardværk² og til Bøjes lille bog om hovedvandsæg³, men ellers er vi fattige på litteratur om dette emne. Den eneste gang emnet har været strejft i Sønderjyske Årbøger er i en artikel fra 1940 om nogle sønderjyske sølvarbejder fra Augustenborg Slot af Jørgen Paulsen, som der ligeledes vil blive henvist til⁴.

Ifølge Bøje har Åbenrå siden 1600 haft 36 guldsmede, hvoraf de 27 har kunnet identificeres på grundlag af stempler. Af disse 27 mestre var det lykkedes Michelsen at samle genstande fra de 22, et anseligt resultat.

Ved hans død bestod samlingen af 185 numre Åbenrå-sølv, omfattende

- 17 korpusarbejder (bordsølv),
- 59 spiseskeer,
- 38 teskeer,
- 8 flødeskeer,
- 5 sukkertænger,
- 2 strøskeer,
- 2 tesier,
- 2 kageskeer,
- 2 potageskeer,
- 4 puncheskeer,
- 16 hovedvandsæg,
- 21 salmebøger med beslag,
- 3 glødetænger,
- 6 skospænder,

alle stemplede arbejder.

Den ældste repræsenterede guldsmed i samlingen er *Anders v. Barm*, tilhørende et kendt guldsmededynasti i landsdelen (Tønder, Haderslev, Sønderborg, Kiel), måske stammende fra Bergen. Oblatæsken i Nicolai kirke i Åbenrå, og et kongeskjold fra 1734 i

Åbenrå skyttelaug er udført af ham. I samlingen her er der ikke mindre end 10 arbejder, 1 sukkerstrøbøsse, 5 spiseskeer og 4 te-skeer.

Sukkerstrøbøssen fig. 2 er af gængs form, men et fornemt arbejde, som dokumenterer, at Åbenrås guldsmede allerede i tiden efter 1700 beherskede det internationalt gældende formsprog inden for håndværket. Kronen over monogrammet opfattede Michelsen som en hertugkrone.

Af spiseskeerne er de tre gengivet som fig. 14—16. Den første er den ældst daterede ske fra Åbenrå, 1712, det år, v. Barm formodes at have etableret sig. Både denne ske og fig. 16 er en almindeligt forekommende baroktype med fliget skaft. Den lille akanthusgravure på overgangen til skebladet — laffen — som ses på fig. 14, er et træk, som var yndet af Tønder-guldsmedene på samme tid, det første af mange senere, som viser intim forbindelse blandt guldsmedene i disse to byer.

Derimod er sketypen fig. 15 en ejendommelig åbenråsk særform, hvor man med stædig konservatisme bevarer renæssancens 8-kantede hulskaf i stilken sammen med en moderne baroklaf. Formen må være blevet populær i byen, da også senere mestre overtog den, jvf. fig. 19 og 20.

Den næste er *Carl Christian Hoffmeister*, v. Barms yngre samtidige, kendt som oldermand for skyttelaugene 1743 og som mester til et par eksklusive baroklysestager fra Augustenborg¹. Af ham var der i samlingen oprindeligt kun et traditionelt regencebæger fig. 7, men siden suppleret med spiseskeen fig. 17, der svarer til fig. 14.

Af *Ludolph Thiesen*, forfærdigeren af Nicolai kirkes kalk i Åbenrå 1751, forefindes en spiseske med hulskaf fig. 18, langt mere kunstfærdigt udført, end v. Barms tilsvarende. Rottehalen, som så hyppigt træffes på skeer fra kongeriget, er ikke almindelig i de nordslesvigske købstæder. Her nøjes man med som i dette tilfælde og på fig. 19 at *markere* den i gravure og omgive den med bladranker, i dette tilfælde af akantus. En lille glødetang fig. 29 med snoede ben og muslingformede gribere, er af en tiltalende stofmæssig fasthed, som i den karakterfulde overgang mellem stilk og laf i spiseskeen viser håndværksmæssig sikkerhed.

Den Åbenrå-mester, der efter overleveringen at dømme har været mest produktiv, er *Berthold Sørensen Rosendahl*, som sammen med den florissante tids anden betydelige mester, den nedenfor omtalte F. C. Hansen, betegner højdepunktet i, hvad vi kender til Åbenrås guldsmedekunst. I Michelsens samling er han da også den talmæssigt hyppigst repræsenterede, med ikke mindre end 28 arbejder.

Sukkerstrøbøssen, fig. 1, der er usigneret, og som man umiddelbart efter dens stilistiske kriterier ville placere i Ålborg, er af Michelsen tillagt Rosendahl. Hvis dette er rigtigt (samtidige inskriptioner til støtte for teorien foreligger desværre ikke), bekræftes atter en iøjnefaldende nord-sydgående bevægelse i sønderjysk sølvs form og stil, et forhold som selv er mærkbart i det så tyskprægede Tønder. Mere provinsielle er imidlertid de to andre gengivne sukkerbøsser, fig. 3 og 5, der begge er signerede. De mangler unægtelig begge fig. 1's elegance. Sikrest udført er fig. 5 med den faste fodring. Af de mange overleverede spiseskeer — væsentlig i rokokko — er her medtaget en af de karakteristiske Åbenrå-skeer med 8-kantet hulskaf, hvoraf der er 5 i samlingen. Den slutter sig nær til Thiesens fig. 18.

Ikke mindre end 6 sølvbeslagne salmebøger med spænder og beslag af Rosendahl vidner om, at denne type har været populær. Perioden Rosendahl virkede i, 1753—99, er den egentlige blomstringstid for de beslagne salmebøger, der fra midten af århundredet bliver almindelig som bryllupsgave og en del af kvindernes personlige udstyr. Den ældst daterede er en salmebog med Thiesens mestermærke i regencestil, dateret 1760, foruden den ny salmebog fra 1757 indeholdende Det ny Testamente fra 1755. Den her gengivne af Rosendahl fig. 41 må være fra tiden o. 1770. Dens ramme og hjørneforstærkninger i regence afviger ikke fra landsdelens øvrige, men selve spændet derimod har fået en udformning, som tør betegnes som lokal åbenråsk. Under de støbte sideplader og selve lukket ligger forgyldte sølvplader til fremhævelse af bånd- og blomsterornamenterne. Spændet virker kompakt og tungt og gedigent, som skulle det borge for ejerindens egen velstand og soliditet. De lette filigranarbejder fra vesteregnet er øjensynlig ikke faldet i åbenråernes smag, eftersom den største

del af kendte Åbenrå-salmebogsspænder er udført over denne af Rosendahl skabte læst.

Det største korpusarbejde af en Åbenrå-guldsmed er en aflang glat terrin på fire støbte ben, oprindelig udført til hertugen af Augustenborg. Den befinder sig nu på Frederiksborg¹ og vidner om, at mesteren, *Fridrich Christopher Hansen*, må have nydt tillid og have været anset for kapabel til at løse særlig krævende opgaver.

Bestanden af hans arbejder i Michelsens samling (22 numre) understreger denne kendsgerning. — Samlingens pragtstykke, en gedigen svajknækket rokokoskål, formentlig fra 1778, fig. 4, stråler af håndværksmæssig sikkerhed, men går, som det viser sig i næsten alt ældre provinssølv, ikke uden for normerne. Først op mod år 1800 vover de sønderjyske guldsmede at skabe egne former, brydende de større byers herskerstilling.

Nær beslægtet med denne skål er to mindre runde sukkerskåle, hvoraf den ene er gengivet som fig. 11. Bægeret fig. 8 er i sin udformning ligeså traditionelt og kunne være udført i en hvilken som helst dansk provinsby. Men Hansen virkede lige til 1795, og i senere arbejder lægger han betydelig mere selvstændighed for dagen. Den lille ovale sukkerskål fig. 11^a er rigtig sønderjysk og svarende til traditionerne fra hjemstavnsbyen Tønder, hvor typen lanceres af den betydelige Tønder-guldsmed Andreas Nissen.

Men mest hjemlig og åbenråsk er han i de 3 spiseskeer fig. 22, 23, 24, hvor han har skabt en model, der, hvor nær den end ligner de umiddelbare forbilleder fra Tønder, skulle blive de mest karakteristiske af alle til nu kendte sølvgenstande fra åbenråske guldsmedeværksteder. Louis XVI-stilens guirlande anvendt på spiseskeer og lignende mindre bordsølv samt på hovedvandsæg opnåede en påfaldende popularitet i Sønderjylland. Den er grundelementet i den enkle og sirlige ske, fig. 22. Men det nye og dristige i kompositionen ligger i stilkendens udformning til en oval medaljon, der danner modstykke til laffen. Man kan vel diskutere smagen. Så enkel som skeen fig. 22 er, går det vel. Mere tvivlsom virker den påsatte — også tønderske — perlestav og den støbte guirlande fig. 23, som ikke her afgrænser medaljonen, men af hensyn til perlestaven er hængt på længere nede. Det er begribe-

ligvis en smagssag, om man vil goutere typen, der ligefrem drives ud i karikatur på den tredje af skeerne fig. 24, hvor der oven i købet indsættes en Tønder-urne i medaljonen.

De smukkeste arbejder af F. C. Hansen i Michelsens samling er dog to småting, en yndefuldt udført glødetang fig. 30 og en suk kertang fig. 31, den første rokoko, den anden Louis XVI, begge skabt med „edel Einfalt“ og uden kunstlethed.

En ske-form — meget udbredt i vestkystbyerne, men ellers ikke almindelig i Åbenrå — med vanlig spatelformet stilkende, men med stilkens nedre ende adskilt fra laffen ved et kvadret eller rufdeformet mellemstykke forekommer i Michelsens samling, udført af *Rudolph Nielsen* fig. 20, en samtidig af Rosendahl og F. C. Hansen. Skeen med det trefligede skaft fig. 21 er ligeledes af Nielsen og viser hvortlængde former — gået af mode i storbyerne — holder sig i provinsen. Det samme kan siges om den noble tedåse i regence-stil fig. 4 som må regnes blandt samlingens bedste korpusarbejder. Sukkerbakken fig. 12 svarer fremdeles til de i Tønder, Løgumkloster, Højer og Skærbæk så stærkt udbredte typer og understreger atter den nære forbindelse mellem Åbenrås og vester-egnens guldsmede.

Den stilfulde og prunkløse regence-tedåse fig. 6 er udført af *Hinrich Breundle*, der virkede fra 1776, og som indleder et guldsmede-dynasti i Åbenrå med tre generationer. Han arbejder fortrinsvis i rokokoens stil. Michelsens samling rummer 3 spiseskeer og 3 teskeer af ham i denne stil, men et af samlingens bedste hovedvandsæg — i stilren Louis XVI, fig. 32 — har han muligvis også udført, selv om mestermærket HB er en variant til Bøjes. Det er det ældste hovedvandsæg i samlingen. Mærkeligt nok lykkedes det ikke Michelsen at finde frem til de ældre former af Rosendahl og F. C. Hansen^o.

Først henimod år 1800 skabes det karakteristiske sønderjyske hovedvandsæg, som så helt behersker billedet i dette lille fornøjelige kapitel i dansk guldsmedekunst — med København som centrum i første halvdel af perioden (1750—1800), og Sønderjylland (specielt Tønder og vestkysten) i anden (til 1850).

Den fra folkekunsten overtagne anvendelse af glasflusser på æggene træffes allerede i rokokoen (f. ex. på et æg af C. F. Hansen

i privateje), men almindelig i moderat form bliver den først i Louis XVI-stilen, navnlig hos den i Tønder uddannede *Thomas Jensen sen.*, fig. 35, for så i senempiren at udvikles til ren maner — med Åbenrå og Sønderborg i spidsen.

Thomas Jensen, der var lærling hos den berømte Tønder-guldsmed Paul Hansen I, er Louis XVI-stilens mest markante mester i Åbenrå, og han indfører der den ejendommelige urneske, som ellers kun kendes fra Tønder (jvf. dog fig. 24).

Den sekskantede vaseform med gemme i bunden til kirkemønten bliver grundskemaet for samtlige hovedvandsæg i landsdelen, også i Åbenrå. Variationerne er naturligvis mange, men efterspørgslen har været så stor, at guldsmedene måtte gå over til seriefremstilling. Dette ses således hos empiretidens betydeligste guldsmed i byen, *Johan Heinrich Schou*, af hvem der i samlingen er to næsten helt ens, helforgyldte vaseformede æg, fig. 33. Også han ligger i disse meget nær de tønderske forbilleder, men er mere åbenråsk i de af Rosendahl inspirerede salmebogsbeslag fig. 42—44, hvoraf dog både fig. 42 og 44 med deres monogrammedaljoner ligger nær tilsvarende Bödewadt-arbejder fra Tønder. Derimod er spiseskeen fig. 25 på godt — og vel navnlig ondt — helt hans egen. Forbindelsen bagud — til F.C. Hansen — er ikke vanskelig at øjne, jvf. fig. 22.

Et sjældent firkantet hovedvandsæg af ham i 90'ernes stil^o er bygget over en af Paul Hansen I i Tønder skabt form.

Først efter 1840 får Åbenrå-æggene deres eget fysiognomi ved mestre som *Andreas Breundle* fig. 36, den sene *Christopher Waidløv Møller* fig. 37 og navnlig ved den meget produktive *Peter Johannsen Petersen*, hvorefter moden går ind. Af den sidstnævnte er et af samlingens største æg fig. 40 med ikke færre end 102 glasflusserⁿ, i højde kun overgået af et af *Thomas Jensen jun.* fig. 39. Det er i høj grad diskutabelt om denne nyskabelse var nogen vinding for guldsmedeprofessionen. Dens levetid blev i hvert fald kort. Nægtes kan det jo ikke, at disse barokke udartninger af hovedvandsægget i dag er de højest betalte som samlerobjekter fra hin tid. Mens Tønder-guldsmedene helt gik over til de æskeformede (bogformede) lugtæsker, overtog Sønderborg-mestrene konkurrencen med Åbenrå og slog alle rekorder for hovedvandsæg

i form af pokaler. Fra at være et sirligt dragtsmykke med funktion endte det som prydenstand på en nipshylde. — Åbenrå-guldmedene har æren af denne udvikling.

Samtlige mestre fra og med Thomas Jensen sen. er med i samlingen. Når bortses fra hovedvandsæggene, skabes lidet nyt. Det skulle da være de mange variationer af puncheskeen, som særlig Peter Johannsen Petersen er mester for, et stykke kulturhistorie, som fortæller lidt om dagliglivet i fyrernes borgerlige Åbenrå.

Vi nærmer os de skæbnsvangre år, hvor klokken går i slag for håndværket. Smukt holdes gamle guldsmedetraditioner i live i hele landsdelen, hos dynastiet Rode i Åbenrå, hos Bödewadt'erne i Tønder, hos Ulrich Johannsen i Sønderborg, men o. 1900 er festen forbi.

Tilbage står så minderne om de gode gamle dage, et udtryk som virkelig har gyldighed for håndværkets vedkommende. Samlere som amtslæge Michelsen har gjort en god dagens gerning ved den kærlighed til godt håndværk, de i deres nidkære samlermani har lagt for dagen, her gennem et langt og frugtbart liv. Man må ønske, at det samlede ikke traditionen tro igen skal spredes, men at det må lykkes for Åbenrå museum at erhverve samlingen som helhed, hvorved museet vil blive en attraktion af usædvanligt format rigere, både som dokumentation for flittigt og godt håndværk — og som minde om en god borger.

NOTER

- 1 Nekrolog i Sønderjyske Arbøger 1958, 293/94.
- 2 Af praktiske grunde refereres til stemplerne i den af Politikens forlag udgivne folkeudgave fra 1954, forkortet BØJE.
- 3 Gudmund Boesen og Chr. A. Bøje: Gammelt dansk Sølv til Bordbrug, 1948. Siden forkortet Bo.
- 4 Chr. A. Bøje: Balsambæsser og Hovedvandsæg. 1950. Forkortet BB.
- 5 Artiklen omtaler mestre fra Åbenrå og Sønderborg.
- 6 Gengivet i Paulsens forannævnte artikel i Sønderjyske Arbøger 1940.
- 7 Fig. 336 i Bo, og fig. A 1 i Paulsens afh. i Sønderjyske Arbøger 1940.
- 8 Tilsvarende skål gengivet i Bo., fig. 302.
- 9 F. ex. fig. 42 i BB, rokokøæg af Rosendahl, og fig. 67, tilsvarende af F. C. Hansen, begge i privat eje. Også af Rudolph Nielsen kendes hovedvandsæg. Smst. fig. 84, Louis XVI.
- 10 BB, fig. 107, i privateje.
- 11 Pendant hos BB, fig. 123.

Mads Michelsen

1873 — 1958

Fig. 1. *Sukkerstrøbøsse*. Rokoko. Buget og svajknækket. 3 støbte ben. På låget stærkt stiliseret bladornamentik og en påsat støbt fugl (jvf. Bo., fig. 223). H. ca. 13 cm. Sekundær inscription med årstal 1837. Uden stempler, men af Mads Michelsen tillagt *Berthold Sørensen Rosendahl* (1722—99), B. (= Borgherskab) 23. 3. 1753.

Fig. 2. *Sukkerstrøbøsse*. Regence. Balusterformet og glat. Groft gennembrudt bladværk i låget (jvf. Bo. fig. 209). H. ca. 15 cm. Kronet monogram ALL. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1375). Mestermærke AVB (Bøje 2. 1385) = *Anders v. Barm* (1687—1750), B. o. 1712.

Fig. 3. *Sukkerstrøbøsse*. Rokoko. Pæreformet og svajknækket. 3 støbte ben. Gennembrudt låg og støbt flad knop. H. ca. 11 cm. Inscr.: Matz Nissen, Ellen Matzes in Schauby 1795. U. bym. Mestermærke BS (2 g.) (Bøje 2. 1390). *Berthold Sørensen Rosendahl*.

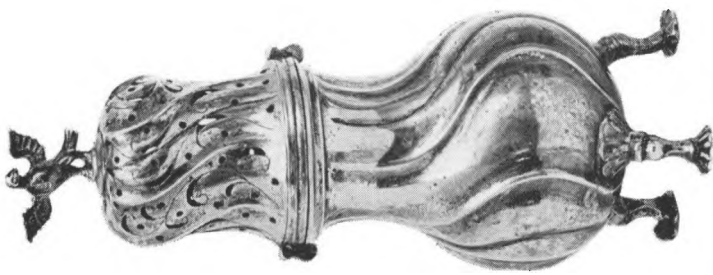
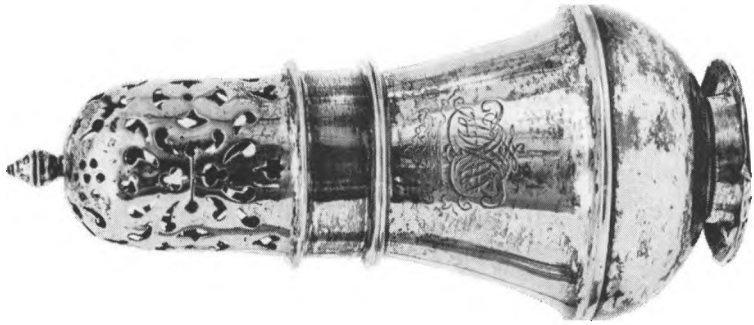
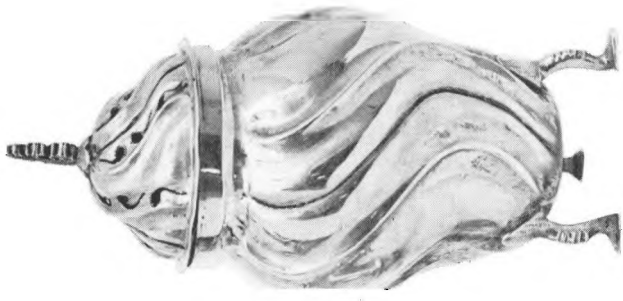

Fig. 4. *Tedåse*. Regence. Oval, lodret likeknækket, aftageligt hætteformet låg. H. 12,5 cm. Sekundær inscr. med årstal 1806, (jvf. Bo., fig. 182). Åbenrå bym. (Bøje 2. 1376). Mestermærke RN (Bøje 2. 1397). *Rudolph Nielsen* (1723—1810), B. o. 1749.

Fig. 5. *Sukkerstrobøsse*. Rokoko. Pæreformet, svajknækket, med fast standkant (jvf. i øvrigt fig. 3). H. ca. 13½ cm. Inscr.: A. M. Biörnsens Ao 1780 I. F. Biörnsen. Åbenrå bym. + Mestermærke BS — *Rosendahl*.

Fig 6. *Tedåse*. Regence. Oval, to enkle lodrette likeknæk, aftageligt hætteformet låg. H. 10 cm. Sekundær inscr.: Barsmark 1833. Uden bym. Mestermærke HB (Bøje 2. 1399). *Hinrich Breundle* (1746—92). B. 10. 5. 1776.

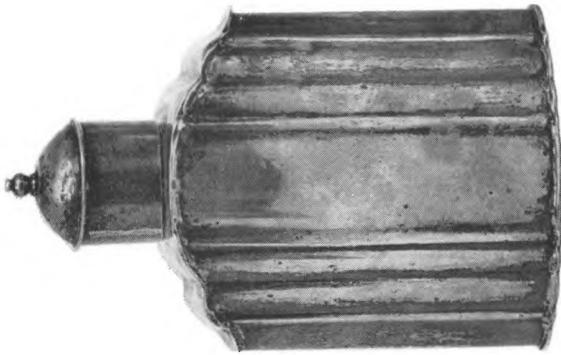
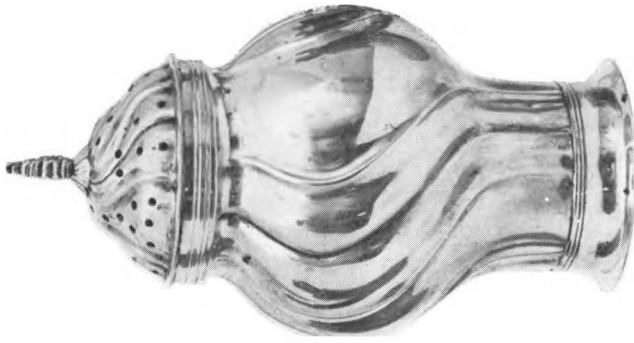
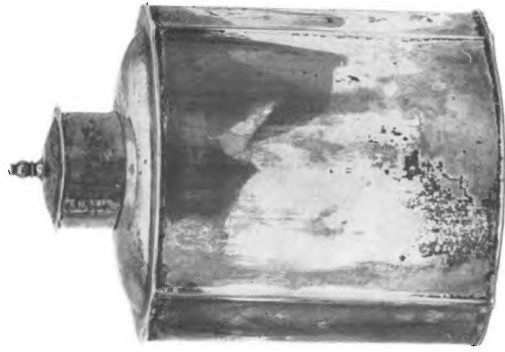

Fig. 7. *Bæger*. Regence. Bladgravure under drikkeranden. H. ca. 8 cm. Sek. inscription 1846. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1376). Mestermærke CCH (Bøje 2. 1387). *Carl Christian Hoffmeister*.

Fig. 8. *Bæger*. Regence. Blomstergravure på siden. Inscr.: Jens Hansen in Darhoff 1771. H. ca. 7 cm. Åbenrå bym. og mestermærke for *Fridrich Christopher Hansen* (1735—95), B. 4. 1. 1760. (Bøje 2. 1394).

Fig. 9. *Spølkum* (?). Rokoko. Oval, svajknækket. 3 støbte ben med muslinger. 16,5 × 11,5 cm. Inscr.: Hans Heisel Senior. Johan Adam Regensburg. 1778. W. 18½ L. Sekundære inscr. 1859 og 1903. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1377) og mestermærke FCH (Bøje 2. 1394). *Fr. Chr. Hansen*.

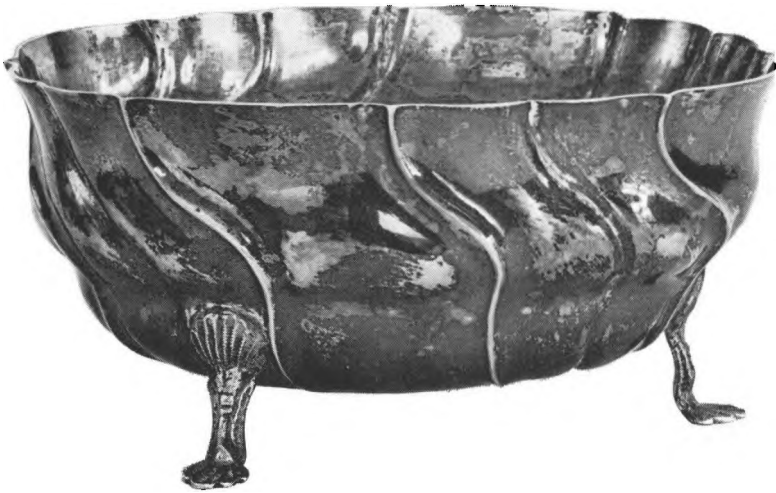

Fig. 10. *Sukkerskål*. Oval, på fod, med 8 lige knæk og udhamrede rocailler. 14,5 × 11,5 cm. Inscr.: Jacob Bruhn 1771. NHB. Åbenrå bymærke (variant til Bøje 2. 1376) og mestermærke FCH for *Fr. Chr. Hansen* (jvf. Bo., fig. 302).

Fig. 11. *Sukkerskål*. Rokoko. Svajknækket på 3 støbte gen. Diam. 11 cm. Inscr.: Hans Kopperholdt in Barsmark 1798. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1377) og mestermærke for *Fr. Chr. Hansen*.

Fig. 12. *Sukkerskål*. Regence. Oval med likeknæk i skål og på foden, stiliseret blomstergravure, hamring i foden. Støbt bolt med stjerneform. 14,5 × 10,5 cm. Inscr.: Throens Jürgens 1765 og Jürgen Jessen in Aubeck. Åbenrå bym. (Bøje 2. 1377) og mestermærke RN for *Rudolph Nielsen*.

Fig. 13. *Sukkerskål*. Rokoko. Afrundet firkant på oval fod. 8 lige knæk og udhamrede rocailler. 16 × 10,5 cm. Inscr.: MMS in Blaasholm 1799. U. bym. Mestermærke TI (Bøje 2. 1402) for *Thomas Jensen sen.* (1764—1825), B. 29. 4. 1796.

Fig. 14. *Spiseske*. Barok. Fliget skaft og blomstergravure. L. O. 20 cm. Inscr.: Asmos Knudtsen 1712. Åbenrå bymærke (Bøje 2.1372). Mestermærke AVB (Bøje 2.1385). *Anders v. Barm*.

Fig. 15. *Spiseske*. Barok. 8-kantet hulskaft. Inscr. Hans Lausen 1746. Åbenrå bymærke (Bøje 2.1376). Samme mestermærke som foran.

Fig. 16. *Spiseske*. Barok. Fliget skaft og blomstergravurer. Inscr.: Gonder Jesses in Hastrup 1758. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1374). Samme mestermærke som foran.

Fig. 17. *Spiseske*. Barok. Fliget skaft og blomstergravure. Åbenrå bymærke og mestermærke CCH (Bøje 2.1387) for *Carl Christian Hofmeister*.

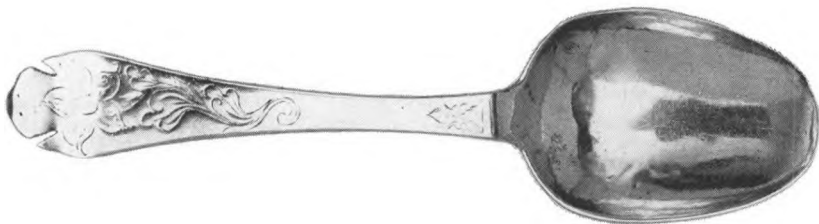
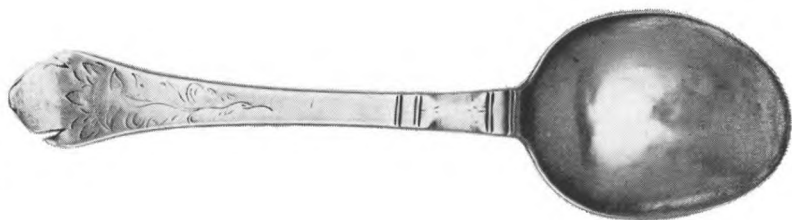

Fig. 18. *Spiseske*. Barok. 8-kantet hulskaft. Akantusgravure på laffen. Inscr. Hans Lausen in Dalholdt 1753 (jvf. fig. 15). Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1374) og mestermærke LT (Bøje 2. 1388) for *Ludolph Thiesen*. B. 26. 7. 1737.

Fig. 19. *Spiseske*. Barok. 8-kantet hulskaft. Som den foregående med markeret rottehal i gravure på laffen. Blomstergravure sst. Sekundær inscr. Nicolay Michelsen 1800. Uden bym. Mestermærke for *Rosendahl*.

Fig. 20. *Spiseske*. Barok. Kvadret skaft. Graveret laf og skaft. Inscr. Peter Nissen Ahnholm 1801 (sek.). Åbenrå bym. (Bøje 2.1376) og mestermærke for *Rudolph Nielsen*.

Fig. 21. *Spiseske*. Barok. Fliget skaft med vanlig gravure. Inscr. Jes Jes- sen in Barsmark 1749. Åbenrå bymærke (Bøje 2.1373) og mestermærke for *Rudolph Nielsen*.

Fig. 22. *Spiseske*. Louis XVI. Inscr. Johann Callesen aus Cassö 1818. Åbenrå bym. (variant til Bøjes) og mestermærke for *Fr. Chr. Hansen*.

Fig. 23. *Spiseske*. Louis XVI. Perlestav og ranke. Inscr. N K 1815. Stempler som ovenfor.

Fig. 24. *Spiseske*. Louis XVI. Støbt urne af Tønder-typen og ranke. Stempler som ovenfor.

Fig. 25. *Spiseske*. Louis XVI. — Empire. Inscr. Laue Hansen Schmidt 1803. Åbenrå bymærke (Bøje 2.1380) og mestermærke IHS (Bøje 2.1404) for *Johan Heinrich Schou* (1767—1836), B. 10. 4. 1801.

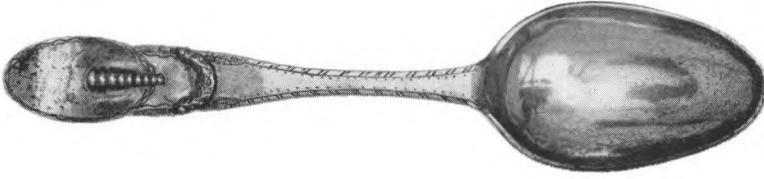
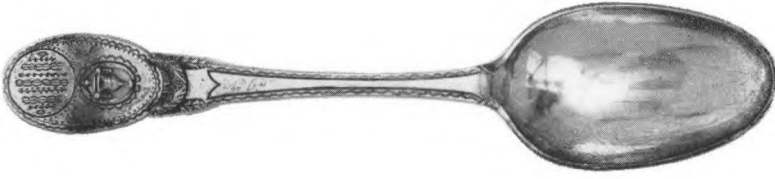
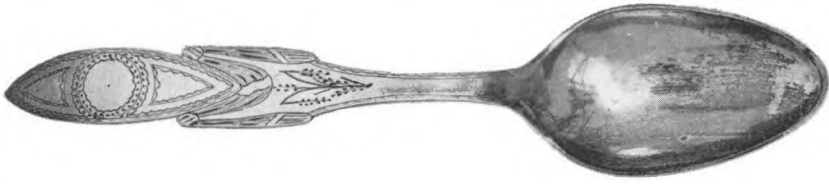
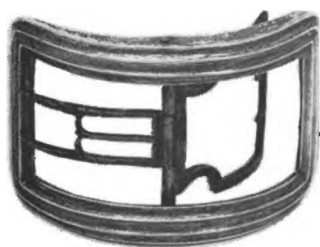
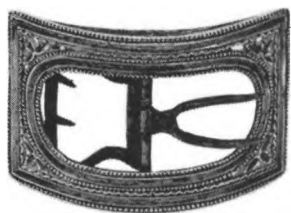

Fig. 26. *Skospænde*. Louis XVI. $4,6 \times 7,5$ cm. Jernspænde. Uden bymærke. Mestermærke HO (Bøje 2. 1393) for *Hans Offersen* (1731—1801), B. 17. 9. 1756.

Fig. 27. *Knæspænde*. Louis XVI. $4,6 \times 7,5$ cm. Jernspænde. Svarende til fig. 26. Uden bym. Mestermærke TI (Bøje 2. 1401) for *Thomas Jensen*.

Fig. 28. *Skospænde*, Louis XVI. $5,0 \times 9,5$ cm. Jernspænde. Inscr. PHS 1795. Uden bymærke. Mestermærke for *Rosendahl*. (Bøje 2. 1391, 2 g.).

Fig. 29. *Glødetang*. Barok. Griberne formede som muslinger. Uden bymærke. Mestermærket LT (Bøje 2. 1388) for *Ludolph Thiesen*.

Fig. 30. *Glødetang*. Rokoko. Meget smukt støbt arbejde. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1377) og mestermærke FCH (Bøje 2. 1394) for *Fr. Chr. Hansen*.

Fig. 31. *Sukkertang*. Louis XVI. Sek. inscr. FF 1837. Åbenrå bymærke (variant til Bøjes) og mestermærke som ovenfor.

Fig. 32. *Hovedvandsæg*. Louis XVI. 7,8 cm h. Opr. helforgylt. Sekundær inscription: J Jespersen K C J 1857. Uden bymærke. Mestermærke HB. Ej Bøje, men formentlig udført af *Hinrich Breundle*.

Fig. 33. *Hovedvandsæg*. Empire. 9,5 cm h. Opr. helforgylt. 7 hvide glasflusser. Inscr. IHS 1826. Uden bymærke. Mestermærke TI (Bøje 2. 1401) for *Thomas Jensen sen.*

Fig. 34. *Hovedvandsæg*. Louis XVI. 8 cm h. Delvis forgyldt. 3 hvide glasflusser. Inscr. N C D. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1381) og mestermærke IHS (Bøje 2. 1404) for *Johan Heinrich Schou*.

Fig. 35. *Hovedvandsæg*. Empire. 9 cm h. Delvis forgyldt og med 11 hvide glasflusser. Inscr. N J 1814. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1380) og samme mestermærke som ovenfor.

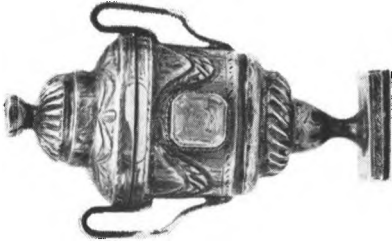
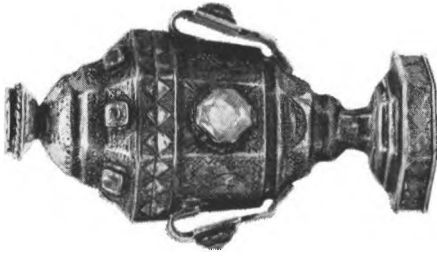

Fig. 36. *Hovedvandsæg*. Empire. 8,7 cm h. Delvis forgyldt .11 røde og 2 blå flusser. Inscr. L B R 1839. Uden bymærke. Mestermærke HB (Bøje 2. 1409) for *Andreas Heinrich Gottlieb Breundle* (1810—66), B. 10. 5. 1833.

Fig. 37. *Hovedvandsæg*. Senempire. Delvis forgyldt. 12,5 cm h. 23 røde og grønne flusser. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1380). Mestermærke CM (Bøje 2. 1427) for *Christopher Waidlov Møller* (1815—99), B. 24. 5. 1854.

Fig. 38. *Hovedvandsæg*. Senempire. 8,9 cm h. Vestslesvigsk æggebægerform. Opr. helforgyldt. Inscr. S. Berg 1852. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1380) og mestermærke TI (Bøje 2. 1424) for *Thomas Jensen jun.* (1797—1853), B. 10. 3. 1851.

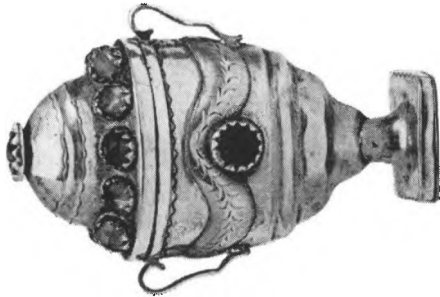

Fig. 39. *Hovedvandsæg*. Senempire. 15 cm h. Delvis forgyldt. 66 røde, blå, grønne flusser. Inscr. Jürgen Wollsen Warnitz 1844. Åbenrå bym. (Bøje 2. 1380) og mestermærke T Jensen (Bøje 2. 1426) for *Thomas Jensen jun.*

Fig. 40. Hovedvandsæg. Senempire. 14 cm h. Delvis forgyldt. 102 røde, blå, grønne flusser. Inscr. N. P. Rossen 11' Juni 1845. Åbenrå bym. (Bøje 2. 1379) o gmestermærke Petersen (Bøje 2. 1414) for *Peter Johannsen Petersen* (1805—73), B. 10. 5. 1833.

Fig. 41. *Salmebog med beslag.* Rammer, hjørner og spænder. Regence. Inscr. I E S. Uden bymærke. Mestermærke BS (Bøje 2. 1391). Indeholder Ny Testamente 1766 og Ny Psalmebog 1769. *Rosendahl.*

Fig. 42. *Salmebog med spænde.* Rokoko. Inscr. J J Blokrug 1815 (sek.). Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1380) og mestermærke IHS (Bøje 2. 1404) for *Johan Heinrich Schou.* Indeholder Varnæssalmebogen, Flensb. 1744.

Fig. 43. *Salmebog med spænde.* Rokoko. Fugle i båndsl yng. Inscr. J H E 1798. Samme stempler som foregående. Indeholder Ny Psalmebog 1764.

Fig. 44. *Salmebog med beslag*: Rammer, hjørner og spænde. Rokoko. Inscr. APS 1803. Samme stempler som fig. 42 og 43. Indeholder Varnæs-salmebogen, Tønder 1765.

Fig. 45. *Salmebog med spænde*. Rokoko. Samme type som foregående. Inscr.: Friedrika Wold 1820. Nis Richelsen in Wernitz. Åbenrå bymærke (Bøje 2. 1382) og mestermærke DCB (Bøje 2. 1406) for *Diedrich Christopher Breundle* (1777–1822), B. 27. 2. 1807. Indeholder Varnæssalmebogen, Tønder 1755.

Fig. 46. *Salmebog med spænde*. Empire. Med 3 røde glasflusser. Åbenrå hym. (variant til Bøjes) og mestermærke Petersen (Bøje 1414) for *Peter Johansen Petersen*.

Om krigsfangelejrenes oprindelse

Af *Bent Rasmussen*

For fyrretyve år siden gik flag til tops over hele Nordslesvig. De tunge år var forbi.

Glæden var ikke mindst hos de hjemvendte *krigsfanger* og deres pårørende. Sønderjyske krigsfanger var jo ved særlig foranstaltning blevet sendt hjem over Danmark på et tidligere tidspunkt end andre fanger. Men desuden havde der også i de „allierede“ lande været oprettet særlige lejre for dansksindede sønderjyske krigsfanger. Nærværende artikel skal beskæftige sig med spørgsmålet om, hvorfra initiativet til oprettelsen af disse særlejre stammede.

Slet ikke så få tyske soldater af dansk nationalitet var under krigen 1914—18 blevet taget til fange og anbragt i krigsfangelejrene i Frankrig, England og Rusland. Dette var ikke altid noget behageligt ophold for dem. Man lod fangerne i lejrene have et vist selvstyre, og dette medførte, at de danske, selv om de var undsluppet krigens rædsler, alligevel fortsat skulle være under de tyske officerer.

Ydermere var der på denne måde ikke megen mening i, at disse fanger skulle have samme behandling som de øvrige tyske soldater; de havde jo kun nødtvunget deltaget i krigshandlingerne og kunne ikke med nogensomhelst ret regnes for de allieredes personlige fjender. Enhver tysk soldat — „boche“ — var i disse år den almindelige franskmand forhadet; sønderjyderne kunne godt fortjene at danne en undtagelse herfra.

Af disse grunde blev der oprettet særlige lejre for sønderjyderne — og forresten på tilsvarende måde også for elsassere og polakker („friendly alien enemies“) — i England, Frankrig og Rusland, et foretagende, som var i høj grad på sin plads, og som

også blev overordentlig påskønnet af disse fanger. Mange af dem holder sammen endnu i deres foreninger, „Aurillac-Foreningen“, „Feltham-Foreningen“ og „Foreningen af forhenværende Krigsfanger i Rusland“, hvor de mødes en gang årlig og opfrisker gamle minder og vedligeholder kammeratskabet, et kammeratskab, som synes at skulle holde indtil døden.

Æren for, at der oprettedes en sådan speciallejr i *Frankrig*, tilkommer afdøde professor ved Sorbonne i Paris *Paul Verrier*, en mand, hvis navn er kendt i vide kredse herhjemme på grund af hans kærlighed til Danmark og Sønderjylland og på grund af hans store kendskab til danske og i det hele taget nordiske forhold, sådan som det har givet sig udtryk i adskillige foredrag og skrifter — også på hans gentagne rejser hertil. En udførlig redegørelse for professor Verriers arbejde for at få oprettet den sønderjyske særlejr i Aurillac vil man finde i den af hans efterlevende hustru Ida Verrier udsendte bog PAUL VERRIER OG NORDEN, 1946, side 95 ff¹.

Da gymnastikdirektør *N. H. Rasmussen*, København, den 10. december 1914 henvendte sig til professor Verrier om at få noget gjort for de sønderjyske krigsfanger i Frankrig, viste det sig, at Verrier forlængst havde taget arbejdet op for denne sag. Allerede den 11. august 1914 havde han været i ministerierne for at udvirke begunstigelser for sønderjyderne og elsasserne.

Sagen havde vanskeligheder. Fjenden stod i landet og nærmede sig Paris. I efteråret flyttede regeringen til Bordeaux; der kom nye mænd og nye kontorer, og man måtte i nogen måde begynde forfra igen; men Verrier blev udholdende ved, og den 4. maj 1915 ankom de første 27 sønderjyder til Aurillac og blev installeret i „Ecole Albert“, en katolsk skole, som var blevet beslaglagt til dette formål.

Efterhånden kom der flere, således at der i 1919 var seks-syv hundrede. Disse var dog ikke alle samlet i „depotet“; på forslag af *N. H. Rasmussen* blev de i skiftende småhold sendt ud hos egnens bønder til hjælp ved høslæt og andet landarbejde². Dette var uden tvivl en sund afveksling fra kasernelivet, selv om det måske nok ikke uden videre var behageligt!

Et af punkterne i det forslag, som professor Verrier i marts

N. H. Rasmussen.
Fru Marie Rasmussen fol.

1915 havde tilstillet myndighederne angående særlejren for de sønderjyske fanger, var, at der skulle gives adgang for en dansk præst til at opholde sig i lejren og holde gudstjenester og foredrag for fangerne. N. H. Rasmussen, som havde syslet med den samme tanke', satte sig derfor i forbindelse med pastor N. A. Jensen, tidligere Jernved, med det resultat, at pastor Jensen den 5. oktober 1915 afrejste til Aurillac'. Hans ophold i lejren fik imidlertid ikke så stor betydning, som man havde ventet sig; fangernes deltagelse i landarbejdet gjorde, at der kun var små og skiftende hold hjemme i lejren, så der ikke kunne øves en gerning, som der var nogen rigtig samling over. Pastor Jensens ophold i Aurillac kom derfor kun til at strække sig over en enkelt vinter".

Det første, som skete i *England* for at komme de sønderjyske krigsfanger til hjælp, var, at den danske sømandspræst i Newcastle-on-Tyne, A. Troensegaard-Hansen, rejste rundt til de for-

skellige fangelejre for at få sønderjydernes navne og adresser konstateret, tale med dem og være dem til opmuntring ved sine besøg, holde dansk andagt for dem og være dem til hjælp på forskellig måde^o.

Dette var kommet i stand derved, at N. H. Rasmussen, som var medlem af bestyrelsen for „Dansk Sømandsmission i fremmede Havne“, henvendte sig til Troensegaard-Hansen og foreslog ham at tage dette arbejde op¹.

Troensegaard-Hansen udførte her et meget betydeligt arbejde^o. Det drejer sig om over 50.000 km jernbanerejser samt — hvad der var meget væsentligt — et omfangsrigt arbejde på krigsministeriets kontorer. Troensegaard-Hansen havde adgang til at gennemse listerne over tilfangetagne på Krigsfangevæsenets Oplysningskontor; ved at gennempløje disse lister fandt han sønderjydernes navne og adresser frem.

Det måtte falde naturligt også for Englands vedkommende at ønske sig sønderjyderne ud af de tyske fangelejre. Det ser ud til, at N. H. Rasmussen har beskæftiget sig med tanker om dette så tidligt som i begyndelsen af 1915. Det skal dog siges, at de foranstaltninger, som i første omgang foresvævede ham, var ikke så lidt forskellige fra dem, som virkelig lod sig bringe til udførelse. N. H. Rasmussen var idealist; han fattede de mest højtflyvende planer og gik uden betænkning løs på hvemsomhelst for at få hjælp til deres virkeliggørelse. Måske var netop dette forhold medvirkende til, at han udrettede så meget som han gjorde.

Det vil vistnok være rigtigt her at gengive hele det brev, han den 7. februar 1915 sendte til Sir William Lawrence i det engelske krigsfangevæsenes oplysningskontor („Prisoner of War Information Bureau“). Det lyder i dansk oversættelse som følger.

„Sir William Lawrence!

Min kære Herre!

For Deres venlige brev af 4. februar takker jeg Dem på det bedste. Deres venlighed synes at give mig tilladelse til at henvende mig til Dem igen, særlig fordi De skriver: „Krigsministeriet overvejer til stadighed, hvordan man bedst kan fremme arbejdet med censurering og afsendelse af fangernes korrespondance“.

Efter at jeg havde skrevet mit forrige brev modtog jeg flere

*N. H. Rasmussen og
pastor Troensegaard-Hansen
planlægger
krigsfangearbejdet.
Fru Marie Rasmussen fot.*

breve fra fanger i England, skrevet på tysk, fordi — skrev fangerne — det ikke mere var tilladt at skrive på dansk. Det er dog kun fra eet sted (Templemore), at der er kommet sådanne tyske breve; fra andre steder er der senere kommet breve, der var skrevet på dansk. Men nu ligger det nær at spørge: Når fangerne kan skrive dansk nogle af stederne, kan de så ikke gøre det andre steder? Måske har lejren i Templemore ikke haft nogen, som kunde gennemse de udgående danske breve; men kunde i så fald ikke de danske breve gå til et centralkontor i London og få deres gennemsyn dér og kun dér? I Frankrig var det før jul sådan, at flere af brevene fra fangerne der var skrevet på tysk eller engelsk, fordi det ikke alle vegne var fangerne tilladt at skrive dansk. Den alvorlige følge af dette påpegede jeg for hr. Paul Verrier, professor ved Sorbonnen og vel kendt med Danmark og også med sønderjyderne. Resultatet af min henvendelse til hr. Verrier var et telegram fra ham 29/12: „Send navne adresser. Verrier“. Og derefter 7/1: „Dansk autoriseret. Adressér til mig breve aviser bøøger. Verrier“. I et telegram spurgte jeg ham, om også fangerne — ikke alene de, der skrev til dem herfra — måtte skrive dansk, og endvidere spurgte jeg ham, om fangerne også kunde sende deres breve til ham. Som

svar på dette telegram fik jeg følgende telegram fra hr. Verrier, 22/1: „Dansk autoriseret fangerne adresserer breve som hidtil men deres korrespondenter til krigsministeriet eller bedre til mig. Verrier“. Efter dette — som senere er blevet meddelt officielt i den franske presse — har vi i Frankrig fuldstændig fri bane for dansk korrespondance, fangerne såvel som vi, — hvad sproget angår. Sir William, kunde vi ikke, om på nogen måde muligt, opnå den samme frihed i England som i Frankrig? Vi har ikke noget udestående med Frankrig og har aldrig haft det. Men det kan ikke nægtes, at hvad afstamning angår, så er vi danske og vore sønderjydske venner i meget nærmere familie med englænderne end med franskmændene. Jeg kunde tænke mig, at De vilde være så god at sige (kun med undtagelse af politiske aviser*) —: „hvad der kan lade sig gøre i Frankrig, kan også lade sig gøre i England“. En begunstiggelse m. h. t. brevenes sprog kan efter min mening ikke afstedkomme nogen ubehageligheder eller irritation for de tyske fanger.

Når De skriver, at „hvis de andre fanger opdagede, at der blev vist sønderjyderne særlige lempelser, vilde disse mænds stilling blive gjort meget ubehagelig“, så tør jeg ikke modsige Dem; for De ser, hvad sandt der kan ligge deri. Sandt, men sørgeligt! For to små sider, to gange om ugen, er kun lidet, særlig da når brevsriveren ikke er skrivevant og derfor holder stor afstand mellem linjerne og tilmed bruger meget store bogstaver. Desuden vil jeg tro, at sønderjyderne, hvis der blev givet dem en særlig tilladelse, vilde passe på med den, sådan at tyskerne ikke fik noget nys om den; for sønderjyderne er gennem halvtreds år vænnet til at manøvrere mellem prøjsiske skær, og til de tyske soldater vil de ikke fortælle mere end de vil. Man kunde måske gøre et foreløbigt forsøg — i så fald med „slesvigere“ taget som et geografisk begreb?

— — — Men en anden sag, Sir William, hvis De vil have tålmodighed til at læse mere endnu fra min hånd, — en anden sag og dog den samme!

En sønderjydske fange i Frankrig skrev til mig (3/1): „... Ja, det vilde rigtignok være noget for os, der er bønder til hobe, at komme ud og hjælpe de franske kollegaer. Dersom vi kunde det,

* Kan fangerne modtage andre blade, landbrugsfaglige, religiøse osv.?

det er det højeste ønske, vi har. Og hvorfor skulde det ikke kunne lade sig gøre? Vi er ikke draget til Frankrig med fjendtlige følelser; det var en hård, brutal pligt, som tvang os dertil. Havde vi sønderjyder magt, som vi har agt, så havde vi overhovedet ikke hørt til Tyskland, men til Danmark, og så kunde vi være blevet fredeligt hjemme; men dette, dette er velsignelsen ved at stå under en stor nation . . . . Vi danske betragter slet ikke franskmændene som fjender, og aldrig . . . .“.

Dette brev tog jeg mig den frihed at vise den franske minister i København. Han skrev bagefter til mig: „. . . . Ved første lejlighed vil jeg i Paris anbefale de pågældende som landarbejdere“.

Kære Sir William, kunde det slet ikke tænkes, at vore sønderjydske fanger fra Nordslesvig blev sendt ud til de skotske eller engelske bønder for at hjælpe dem med deres jord, hjælpe dem nu i det kommende forår og sommer på et tidspunkt, hvor mange af bøndernes hjælpende hænder er ved hæren. Efter min mening kunde De udmærket sende de nordslesvigske fanger ud til skotske bønder—formelt under sognefogedernes opsyn—; det vilde blive både til glæde og gavn for begge parter. De sønderjydske fanger kan udmærket godt gå løse. De er „adelsmænd i bondekofte“ og vil gøre deres pligt på de skotske marker og gøre den med glæde, og langt, langt foretrække arbejdslivet dér for livet i lejren. Jeg regner de nordslesvigske bønder for mænd af en sådan kvalitet, at vi ikke har dem bedre her i landet eller i noget land overhovedet. Første klasses helt igennem! Og når vi har et håb, et stille dybt håb, om at få vore landsmænd tilbage efter krigen, så grunder jeg for min part i nogen måde mit håb på, at sønderjyderne er sådan værdifulde mennesker.

Sir William! Jeg beder Dem, tænk over det: Sønderjyderne til Skotland, til bønderne der. . . . Med hensyn til de tyske fanger og min tanke — for tanken stammer fra mig —, skulde jeg mene, at tyskerne ikke skulde behøve at få noget at vide om dens udførelse før efter krigen. For nu i øjeblikket skulde det bare være en ordre til hr. N.N. og hr. M.M.: „March!“ Og først bagefter vilde sønderjyderne opdage, at de var kommet til Skotland til en gård og til gårdejeren og hans familie! For et syns skyld kunde der måske blive udtaget et par tyskere også?

Ved en sådan ordning vilde landmanden få hjælp — måske ikke nødvendig hjælp, men så dog nyttig hjælp —, den britiske stat vilde spare udgifter til fangens forplejning, og fangen selv vilde få beskæftigelse og — stor frihed til at skrive breve! Og landmanden og krigsfangen vilde — det er jeg vis på — begge to få glæde af hinanden.

Sir William! Jeg skylder også at takke Dem for Deres oplysninger om lejrene og adresserne. Og nu lægger jeg hele sagen i Deres hånd — og i Deres hjerte! Bring ud af det, hvad De kan. Om Deres gode vilje nærer jeg ingen tvivl.

Med alle gode ønsker for Dem og for England —

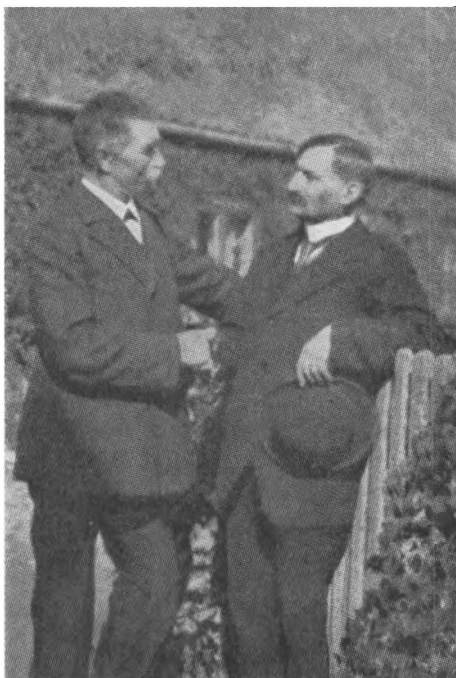
Deres

N. H. Rasmussen⁹”.

Brevet er gengivet i sin helhed, fordi det er så typisk. Her er ingen officiel stil over affattelsen; N. H. Rasmussen skriver til den engelske embedsmand som om han sad hjemme i sin egen stue og snakkede med ham, og som om han var en gammel bekendt; uden at gøre noget forsøg på at afpasse sine planer efter det opnåelige, fremsætter han ganske ligeud — man kunne næsten sige „trohjertet“ — sine tanker om den løsning, som synes ham selv den ideelle.

Den endelige plan kom til at gå ud på, at man ville søge at få oprettet en særlig lejr for de krigsfanger, som var fra Sønderjylland og var dansksindede. Der skete angående denne sag forskellige henvendelser til det engelske krigsministerium i løbet af krigens første år¹⁰, væsentligst ved Troensegaard-Hansen¹¹. Denne var i det hele taget mellemand for al korrespondancen med „War Office“ (krigsministeriet)¹². Oberst Larking, som var ansat i dette ministerium, udtalte i sin tid til Troensegaard-Hansen: „Jeg har i dag forsøgt at gå Deres breve til Krigsministeriet igennem; men det var stabler og atter stabler, så jeg måtte opgive det. Nu bliver de imidlertid bundtet sammen og henlagt i Krigsministeriets arkiv, så Deres søn engang kan komme og se med stolthed, hvad hans egen far gjorde under den store krig“.

Det har været tidligt i 1915, at de første overvejelser om oprettelse af en særlejr for sønderjyderne har fundet sted¹³. Det var

*N. H. Rasmussen og
professor Verrier.
Fru Marie Rasmussen fot.
Billedet er taget
i Frederiksberg Have,
hvor Verrier
under et Danmarksophold
boede som gæst hos
haveinspektøren.*

imidlertid først da professor *Verrier* var blevet kaldt til hjælp, at sagen kom i skred¹⁵.

Den 29. marts 1915 skrev N. H. Rasmussen i et brev til *Verrier*: „ . . . . Gid De kunde få en Londontur og tale med autoriteterne der. Les prisonniers i England har det åbenbart alle godt. Men alligevel! vi vilde jo gerne at vore kære venner S. J. skulde have lidt rigeligt skrivefrihed og også i nogen grad skilles ud fra tyskerne. Men i England har vi ingen *Verrier*. Jeg har en anelse om, at engl. er en smule mindre vel tilfredse med visse træk fra vor regerings side . . . .”¹⁶.

Den 27. april 1915 skrev N. H. Rasmussen i et brev til *Verrier*: „ . . . . I England føles savnet af en fælleslejr. Vi har en dansk sømandspræst i Newcastle-on-Tyne. Med varme tager han sig af sønderjyder, rejser rundt til dem og har fri adgang overalt. Han stræber, hvad han kan, efter at få dem samlet sammen, og omsider vil vel dette lykkes; — — men jo før, des bedre.

Nu er jeg ved Deres gode brev og meddelelse kommen i tanker om, at Frankrig måske kan blive os til hjælp her overfor England.

Kan følgende lade sig gøre?

....“.

(N. H. R. foreslår, at man lader Troensegaard-Hansen foretage en rejse til fangelejren i Aurillac med det dobbelte formål dels at besøge de sønderjyske krigsfanger, som på dette tidspunkt var uden dansk præstelig betjening, og dels at skaffe sig grundlag for en henvendelse til de engelske myndigheder om at få oprettet en tilsvarende lejr i England. Han ville med størst vægt kunne stille forslag om en ordning, som han havde gjort sig bekendt med ved selvsyn, og han ville kunne medbringe støttende udtalelser fra lejrkommandanten eller fra Verrier).

„ . . . . Så er der en sag til: . . . . “. (Derefter til sidst i brevet): „Sig mig engang, hvis De muligvis kunde yde en håndsækning til en Englandsordning (fælles-lejr), kunde De så *eventuelt* gøre en tur til London for os? . . . . ”¹⁷.

Følgen heraf blev, at pastor Troensegaard-Hansen ved pinsetid 1915 foretog den nævnte rejse til Aurillac, hvor han blev de sønderjyske fanger til megen glæde ved sit besøg¹⁸.

På nedrejsen aftalte han i Paris med Verrier, at de efter Tr.-H.s tilbagekomst til England skulle mødes i London og sammen gå op i War Office¹⁹.

Dette skete den 8. juni 1915 kl. 3½ eftm., efter at Verrier i løbet af den foregående uge havde henvendt sig i ministerierne ad diplomatisk vej som befuldmagtiget af den franske regering.

De to herrer blev på krigsfangevæsenets kontor modtaget af oberst Larking, som forestillede dem for chefen, generalløjtnant Belfield. „Det er os en fornøjelse at hilse på Dem“, sagde denne til Verrier, „og vi har været Deres regering meget taknemlig for det, den har gjort for de slesvigske fanger, ligesom enkedronningen har udtalt sig i de varmeste ord om det arbejde, som“ (henvendt til Tr.-H.) „De, hr. pastor Troensegaard-Hansen, har udført for vore slesvigske fanger, — og vi tænker på at samle disse fanger på samme måde; men vi må først undersøge, hvor mange slesvigske fanger, der findes i Storbritannien, og vi må anmode Dem, pastor,

*De danske sønderjyder i Feitham-tejren. Foran i midten pastor Troensegaard-Hansen.
Fangerne havde til huse i et bestlagt ungdomsfængsel.*

om at rejse rundt til de forskellige lejre og sortere sønderjyderne („sift the slesvigers“). Vi vil betale Deres udlæg efter regning. I løbet af nogle dage vil der blive udfærdiget en liste over de lejre, vi ønsker, De skal besøge. Når den foreligger, kan De henvende Dem til oberst Larking, som vil give Dem de fornødne papirer“²⁰.

Endelig, sidst i juli måned, kom den skriftlige autorisation til pastor Troensegaard-Hansen²¹. Han rejste nu i rask tempo rundt til de forskellige krigsfangelejre og udtog de dansksindede sønderjyder, som skulle på listen for overflytning til dansk særlejr²².

Listen voksede hurtigt. Alligevel trak sagen i langdrag. Troensegaard-Hansen fortsatte med at bombardere krigsministeriet med henvendelser. Han fortæller om en af disse, at man svarede ham med at anføre en mængde betænkeligheder; „vi tør ikke for tyskerne“ etc. Troensegaard-Hansen lod sig imidlertid ikke afvise, men forlangte at få foretræde for general Belfield selv (chef for krigsfangeadministrationen). Det fik han. Og så gav Tr.-H. sig til at fremstille sagen; „jeg havde jo det hele færdigt, klappet og klart; jeg talte uden kommaer og semikolon'er, omtrent som en gramofon, der er trukket op. Og da jeg så satte punktum og trak vejret, så sagde general Belfield: „Godd, pastor; nu er jeg gjort bekendt med sagen, og jeg kan sige Dem, at Krigsministeriet vil tage sig af den på allerbedste måde. Nu kan De tage hjem og udfærdige en liste over Deres kære slesvigere og sende den til oberst Larking, . . .“²³.

Kort efter kom de første fanger.

De blev installeret i „*Feltham Lejren*“, en beslaglagt opdragelsesanstalt lidt uden for London. De første fire sønderjyder kom dertil den 6. april 1916; efterhånden rummede lejren et par hundrede sønderjyder²⁴. Det var disse til megen glæde at komme hertil. En af dem skrev i et brev: „Gode ven Rasmussen. — Jeg vil i dag skrive et Par Ord til Dem og takke Dem mange Gange for disse smukke Bøger, som jeg har modtaget fra Dem af, og mange Tak for Hans Kirk og Hans Fogh. Ja kære Rasmussen, nu er vi endelig kommen til den nye Camp her i England, og jeg haaber, at her bliver vi alle samlet paa eet Sted . . . Det er dejligt her i den nye Camp, her kan man jo dog gaa rolig for Tyskerne, og det er jo meget værd, for de kunde jo ikke godt lide os, der hvor vi kom

Troensegaard-Hansen

fra, da vi talte vort danske Sprog, og prøvede ogsaa paa at ville forbyde os dette, men der blev jo holdt stærkt paa at det ikke blev til noget. Nu mange Hilsener og mange Tak. . . . , No. 122, Sect. A., Prisoner of War Camp, Feltham, England“²².

Troensegaard-Hansen skriver om lejren i et fællesbrev til danske venner af krigsfangesagen:

„Endelig er det lykkedes — dette, som vi har tænkt på, talt om, skrevet om og bedt om, — at vore kære Sønderjyder ere blevne samlede i en Fælleslejr, ganske vist ikke helt alene, men dog samlede, fri for de truende Blikke, fri for prøjsisk Tvang. De ere atter et frit Folk — trods Fangenskabet — saa de aabent kan tale sammen om de Ting, der sysselsætter deres Tanker tidlig og sent: deres kære Slesvig i Nutid og Fremtid. Øjnene kan lyse og straale, naar de tænker paa eller taler om deres lønlige Haab: frit og uden Tvang at kunne bruge det kære danske Sprog i Kirke og Skole,

Forsamlinger og Møder, at de igen kan faa, hvad de med lovlig Ret kan kræve . . . .

Kommandanten og hans Officerer er de elskværdigste Mennesker, De kan tænke Dem, Mennesker med Dannelse og Takt og med Forstaaelse for vore „fraskilte Brødre“ . . . .

Hver af Krigsfangerne har sit lille Værelse, hvor Væggene ere dekorerede med Danebrogsflag eller Prospekter fra Danmark, i Centrum hænger „det allerbedste“, Billederne af de kære derhjemme. Et Steds er det en Hustru, der sidder med „Krigsbarnet“ paa Armen, den mindste eller eneste, som er født under Krigen. Faderen har aldrig set sit „Krigsbarn“. Et andet Sted er det „Huset paa Landet“ med hele Familien udenfor og Billedet af en af de faldne . . . . Saa gaar vi rundt i Klynger og passiarer og ser paa „Herlighederne“, først til Værkstedet, hvor Høvlebænk, Sav og Huggejærn og alle dertil hørende Instrumenter bliver flittigt brugt baade af de militære og civile Krigsfanger . . . .

Og saa gaar vi til Skolen, hvor vore to Lærere, ..., giver deres stadige Undervisning i Dansk Sprog, Historie, Litteratur samt Engelsk og andre Fag. Derfra gaar Turen til den lille Have, hvor Kartofler, Kaal, Gulerødder og andre Grøntsager vidner om Landmandens Kærlighed til Naturen og dens Gaver. Indenfor Haven findes „Husdyrene“, d. v. s. Kaninerne, hele store Familier. En Kaninmoder ligger og gumler nok saa fornøjet med et Anstrøg af Stolthed over sin store Flok paa 8 eller 9 Børn! De skulde se mine Venners Glæde over at vise denne Verden frem for mig. Det mindede jo om Hjemmet!

Og saa en stor Sportsplads, hvor de kan drive deres Sport, Gymnastik, Fodbold og anden legemlig Idræt. For Renligheden har vore hygiejniske, renlige Englændere sørget paa bedste Maade. Der er mange Badekar og Brus med herligt Styrtebad samt det saa uundværlige W. C.!

Efter at have set paa alle disse mange Ting og spist til Middag i Officersmessen, gik vi over til Kirken, der er en lys og rummelig Bygning, ... “”.

I et følgende brev skriver Troensegaard-Hansen:

„Hvad [Gudstjenesten] er for mig, kan ikke beskrives med Ord. Hvad den er for vore Sønderjyder kan man bedst dømme udfra

den dybe, alvorlige Stilhed, der hviler over den danske Forsamling, der lyttende griber ethvert af Guds Ords herlige Forjættelser! . . . . Og Salmesangen! Ja, denne henrykker mig tidt: I skulde høre disse Jyder synge vore gamle Kærnesalmer! . . . .“²⁷.

— — —

Om arbejdet for sønderjyske krigsfanger i *Rusland* foreligger der en beretning fra N. H. Rasmussens egen hånd, skrevet i 1920. Det er et manuskript beregnet på trykning i et skrift, som formodentlig var påtænkt udgivet af den daværende forening af forhenværende krigsfanger i Rusland (i lighed med „Aurillac Tidende“ og „Feltham Mindebogen“). Dette skrift nåede aldrig at udkomme. Jeg vil gerne have lov at hidsætte denne beretning nogenlunde i sin helhed, selv om den er noget lang, for det første fordi den er affattet ganske kort tid efter de deri omtalte begivenheder —og affattet af den mand selv, som havde mest med sagen at gøre; for det andet på grund af selve beretningens karakter. I såvel dens indhold som dens form træder dens forfatter lyslevende frem for os. Dette gælder ikke alene dens kantede og malmfulde danske sprog, men det gælder navnlig fortællingens tone, hvor det er hjertelaget, der hele tiden træder frem og præger fremstillingen. Vi ser lige ind i „krigsfangesagen“s værksted.

N. H. Rasmussens beretning lyder:

„*Sønderjyderne i Rusland.*“

Den Opfordring er bleven rettet til mig, at skrive lidt til nærværende Skrift. Paa Spørgsmaalet: *hvad* man ønskede, jeg skulde skrive om, fik jeg det Svar, at man gerne vilde vide, *hvem* der havde arbejdet paa at lette Sønderjyderne deres Tilværelse i russisk Fangenskab.

Til en vis Grad kan jeg vel gøre dette, men heller kun til en vis Grad, og, som man vil forstaa, ikke uden Betæneligheder. Mange Tanker er gaaet til Krigsfangerne derborte i det fjerne, mange Hænder har her været i Arbejde, ingen kender dem alle. Vi *vilde* gerne have gjort noget for Jer, gjort meget. Men Forholdene var vanskelige, alt for vanskelige. Især blev det vel kun en Brøkdal af, hvad der sendtes Jer af Pakker og Breve, der kom Jer i hænde.

At dog *en Del* lykkedes, glæder vi os dybt over, og navnlig glæder

vi os ogsaa over, at en Stræben herhjemme fra efter at hjælpe Sønderjyderne mødtes med tilsvarende Stræben hos Landsmænd, bosatte eller virkende i Rusland, samt over al den Velvillie, der fra daværende russisk Regeringsside blev vore Sønderjyder til Del. Men samtidig tænker vi med Vemod paa dem af vore sønderjydske Krigsfanger, som vi ikke kunde naa eller ikke kunde finde i det uhyre Rige, og af hvilke sikkert adskillige har maattet lukke deres Øjne under svære Lidelser og under de ulykkeligste Forhold.

Det laa nær at tænke, at selv om vi kunde finde Sønderjyder i russisk Fangenskab — og efterhånden lykkedes det at faa Adresser paa dog en Del, — saa vilde det maaske være vanskeligt at faa Forbindelse i Stand mellem os og dem og dem og os. Thi Russerne vilde vel ikke kunne censurere Breve, der var skrevne paa dansk; og deraf vilde det kunne være en Følge, at den Brevskrivning, der var at ønske, slet ikke blev til noget.

Den russiske Legationspræst, Hr. *I. Stchelkunoff* i København, blev her Sønderjyderne en god Mand. Gaaet i Skole som han har i København, taler han Dansk som en Dansker. Og Sympati havde han paa Forhaand for vore Sønderjyder som for Danmark. Han var derfor god at komme til, og han var en god Raadgiver. Efter hans Tilskyndelse indgaves der i de første dage af Marts 1915 ved personlig Henvendelse et Andragende til Ruslands Minister i København, Baron *Ch. de Buxhoeveden* af følgende Ordlyd (her i Returoversættelse):

Deres Excellence!

Endskønt jeg tilstaar, at den Sag, som jeg tager mig den ærbødige Frihed at henlede Deres Excellences og den høje kejserlige Regerings Opmærksomhed paa, i disse saa alvorlige Tider kan synes at være af kun saare liden Vigtighed, tager jeg dog ikke i Betænkning, stolende paa den Velvillie, som man i Rusland altid har vist imod Danmark og Danskerne, at bede om Støtte hos Deres Excellence for et Spørgsmaal, som for mig og Tusinder af Danske er et Spørgsmaal af den højeste Vigtighed.

Grænselandet Slesvig, som Tyskland har røvet fra os, har længe været oversvømmet af det tyske Element og især efter 1864 af danskfjendtlige Embedsmænd. Imidlertid hersker dansk Sindelag

og dansk Sprog stadig i den nordlige Del, og ogsaa Mellemslesvig vil hurtig blive dansk igen, dersom det efter en lykkelig Udgang af Krigen blev givet tilbage til Danmark.

Det danske Slesvig har i 50 Aar maattet lide alle Plagerier fra de prøjsiske Undertrykkes Side, men den mest grusomme Skæbne var endnu forbeholdt dem, da Krigen brød ud og de maatte forsvare Interesser, der ikke var deres, ja som endog stod i Modstrid med deres. Adskillige af disse Danske har været saa lykkelige at falde i russisk Fangenskab og har saaledes Udsigt til engang at kunne vende tilbage til deres Hjem, befriede fra deres Undertrykkes Aag. Men Fangenskabet kan ikke andet end tynde dem. Adskillige i Danmark har da tænkt paa at mildne dem dette Fangenskab ved at sende disse danske Fanger Breve, Tryksager og Gaver. Vi har set, hvorledes i Frankrig og i England saadanne Sendinger er blevet skattede iblandt Krigsfangerne. Og vi regner ogsaa med det gunstige Indtryk, som det vil gøre, naar Krigsfangerne engang vender hjem og de da vil kunne sige, at de var ikke bleven glemt af deres gamle Landsmænd. Vort Arbejde har altsaa en national Betydning.

I Frankrig og i England har der været temmelig store Hindringer at overvinde, Hindringer der var skabt ved midt i Krigen og mens der var Travlhed med andre Ting, da at skulle sørge for Censur. De militære Autoriteter havde ikke altid Folk til Raadighed, der forstod Dansk. Og disse samme Vanskeligheder vil maaske ogsaa være tilstede for Ruslands Vedkommende. Men for at prøve at bortrydde disse Vanskeligheder tillader jeg mig at fremstille for Deres Excellence, hvorledes Sagen er bleven ordnet i Frankrig.

Før Jul havde jeg overfor Hr. *Paul Verrier*, Professor ved Sorbonnen i Paris, fremholdt, hvor pinligt det var, at de danske, der gik som Krigsfanger, i visse franske Byer ikke kunde faa Tillaelse til at brevveksle paa Dansk med deres Venner, men at de var nødte til at betjene sig af det tyske Sprog! Takket være Hr. Verriers Mellemkomst overfor Autoriteterne, er det lykkedes at faa Brevveksling i Stand, saaledes at de danske Krigsfanger faar deres Post og afsender deres Breve igennem Hr. *Paul Verrier* i Paris, der af Krigsministeren har faaet overdraget det Hverv at censurere . . . . .

I England har Censurspørgsmaalet ligeledes voldt Vanskeligheder, men vi haaber ogsaa der at naa til et tilfredsstillende Resultat.

Hvad angaar Rusland, tillader jeg mig at vende mig til Deres Excellence med Bøn om, at De vil interessere Dem for en Ordning svarende til den, vi har opnaaet i Frankrig, til Gunst for de slesvigske Krigsfanger, der er fangne i Rusland. Jeg tør tro, at saafremt den kejserlige Regering er tilbøjelig til at stille sig imødekommende overfor en saadan Ordning, da vil det vist ikke være umuligt i Petrograd at finde en Mand, som man kunde formaa til at paatage sig samme Arbejde som Hr. Verrier i Frankrig. For kun at nævne et Navn, kunde jeg saaledes nævne *Dr. v. Barner**, født dansk, som sikkert vilde paatage sig dette Arbejde eller kunne pege paa en Mand, som den russiske Regering kunde have Tillid til. Jeg har forøvrigt allerede gjort Skridt i denne Retning overfor Hr. N. Egoroff**, Embedsmand i Undervisningsministeriet i Petrograd, ved at spørge denne, om han eventuelt vilde være villig til at paatage sig Militærcensuren over de slesvigske Krigsfanger i Rusland. Dersom Hr. Egoroff er villig hertil, vil Stillingen være saa meget mere gunstig, som den kejserlige Regering da vilde have at gøre med en af sine egne Embedsmænd.

Stolende paa det gamle Venskab, der i saa lange Tider har raadet i Rusland ligeoverfor Danmark, tør jeg haabe, at man vil have den Godhed at yde os den værdifulde Støtte for Ordning af en Sag, der ved Siden af de store Begivenheder synes meget lille, men som for os er af stor Vigtighed, og som ligger os særdeles paa Hjertet . . . . (Undertegnet)²⁸.

Allerede den 10. April 1915 indløb der Svar paa Henvendelsen til den russiske Minister i København. Baron Buxhoeveden skrev ganske kort, men saa imødekommende som muligt (Oversættelse):

I Svar paa Deres Brev af 6. Marts har jeg den Ære at underrette Dem om, at den russiske Militærcensur har faaet Ordre til at lade de tyske Krigsfanger af dansk Afstamning i Rusland have Lov til

* Dr. v. Barner havde allerede i et Brev fra Februar 1915 erklæret sig meget rede. N. H. R.

** Ogsaa Hr. Egoroff havde i Februar paa den elskværdigste Maade stillet sig til Raadighed, hvis der fra dansk Side kunde opnaas Tilladelse dertil hos den russiske Regering. . . . N. H. R.

N. A. Jensen.

at brevveksle paa Dansk med deres Landsmænd i Danmark . . . .
(Undertegnet)²⁰.

Hvem der saa senere kom til at udøve Censuren over de danske Breve og Bøger, Dr. Barner, Hr. Egoroff eller helt andre, vides der intet om. Men at vi fik Tilladelse til at føre dansk Brevveksling, skylder vi den russiske Hjemmeregning, den russiske Minister i København, Baron Buxhoeveden og hans Legationspræst, Pastor Stchelkunoff Takken for. Den russiske Legation har overhovedet helt igennem stillet sig saa velvilligt som muligt til de sønderjydske Krigsfangers Sag. Endnu saa sent som 20. August 1917, skrev Legationssekretæren, Hr. *Boris Deruginsky*, i Anledning af et Andragende, om hvilket jeg ikke mere husker, hvad det gik ud paa:

„I Besiddelse af Deres Brev af 17. 8. 17 tillader jeg mig at meddele Dem, at Deres Andragende bliver sendt videre til Udenrigsministeriet. Samtidig vilde jeg med Fornøjelse anbefale denne Sag i Petrograd, hvorhen jeg rejser d. 26. ds. Jeg vil meget gerne støtte

ogsaa andre af Deres Ønsker, hvis De vil give mig et lille Memorandum om, hvad De vil, jeg skulde frembære i Petrograd. Deres hengivne Boris Deruginsky, Legationssekretær“^m.

Tænk vi paa saadanne Russeres Godhed overfor vore Sønderjyder, da bidrager ogsaa dette sit til at gøre det svært for os nu at se paa Ruslands Sammenbrud. Som en liden Trøst er det, at de Danske i Sønderjylland var gode imod de russiske Krigsfanger, der i Krigens Tid blev sendt dem som Arbejdere; ligeledes ogsaa at Borgmester Bruun og Frk. v. Stemann i Ribe, Dr. Fiedler i Assens og flere Danske var gode imod de Russere, der gennem Sønderjylland kom flygtende ind over vore Grænser. Vi vil alle af Hjertet ønske det russiske Folk, dette Folk med Barnesindet, en Genoprejsningens Tid, ny og bedre Lykke.

Men tilbage til Æmnet.

Det kan nævnes, at der i Begyndelsen af 1915 var kommen Forbindelse i Stand med en dansk Mand i Rostow ved det Asovske Hav, nu afdøde Konsul *Andr. Nissen*. Konsulen var tilfældigvis i København i Marts 1915, og her blev han da anmodet om, naar han kom til Petrograd paa Hjemvejen, da personligt at søge *Enkekejsersinde Dagmar* og bede Hendes Majestæt lægge sin store Indflydelse i Vægtskaalen for de sønderjydske Krigsfanger i Rusland. Hvor meget den høje Dame, Danmarks trofaste Datter, har gjort for Sønderjyderne i Rusland, og navnlig ogsaa hvor meget hun har gjort for Oprettelsen af Særlejren i *Pawlowo Possadskii*, den, der senere flyttedes til *Jurjeff Polskii*, kan ikke oplyses her, men jeg har Grund til at tro, at det er uendelig meget. Og Sønderjyderne vil vide hende deres Hjertes dybeste Tak herfor.

— Der var altsaa for saa vidt fri Bane m. H. t. at sende danske Breve til sønderjydske Krigsfanger i Rusland. Men hvorledes? Som kendt, havde det danske „Røde Kors“ paataget sig at være Mellemmand mellem Centralmagterne og disses fangne Soldater i Rusland. Vilde „Røde Kors“ tage sig af det, der fra Danmark sendtes til Sønderjyderne i Rusland? En Skrivelse herom blev 25. April 1915 sendt til det danske „Røde Kors“, der i Svar af 28. April 1915 gjorde opmærksom paa, at dets europæiske Hverv var at tilvejebringe tilfredsstillende Forbindelse „mellem Fangerne og deres Hjemland og omvendt“, og at man derfor allerede for nogen Tid si-

den havde maattet afslaa at besørge Forsendelser fra Personer, boende i Danmark eller andre neutrale Lande. Dette lød jo ikke opmuntrende. Saa meget glædeligere var Slutningen af „Røde Kors“ Svarskrivelse: „Ikke desto mindre har Afdelingen nu ment at kunne give den ganske enkelte Undtagelse at besørge Breve og Pakker til Krigsfanger i Rusland, som er hjemmehørende i *Sønderjylland*“.

Brevskrivning m. m. fra Danmark til de krigsfangne Landsmænd i Rusland kom da igang. Men kunde en Dansker skrive alt, hvad han vilde? Neppe. I alt Fald fik jeg 2. Dec. 1915 et Brev fra „Røde Kors“ saalydende: „Da det er en Selvfølge, at der gennem en neutral Institution som „Røde Kors“ aldrig bliver afsendt Breve af politisk Indhold, skal vi herved tilbagesende Deres vedlagte Brev“. Et af mine Breve til en Krigsfange havde altsaa været for kriminelt til at kunne besørges af „Røde Kors“. Dertil var intet at sige. Men jeg var jo ikke meget tilsinds at indskrænke mig til at skrive om Vejr og Vind og lignende neutrale Sager og pønsede derfor paa at komme udenom „Røde Kors“ m. Hs. t. Breve. Der blev da lavet Adressesedler til at klæbes paa Breve, til Brug for Krigsfangegudmødrene* og bærende russisk Tryk, der oplyste det russiske Postvæsen om, at den russiske Regering havde tilladt dansk Sprog til og fra de sønderjydske Krigsfanger i Rusland. Og til Krigsfangerne sendtes der herhjemmefra Konvolutter med det samme Tryk paa, til Brug for de Breve, de vilde sende til Danmark. Og fra nu af gik Brevene igennem Postvæsenet og udenom „Røde Kors“. Derimod blev „Røde Kors“ ved med at sende *Pakkerne* afsted; og det tør formodes, at flere Pakker paa den Maade er kommen frelst igennem, end Tilfældet ellers vilde have været; ligeledes har „Røde Kors“ hjulpet os ud over de Vanskeligheder, som Udførselsforbud ellers lagde i Vejen for Forsendelse af forskellige Ting. Vi har derfor Aarsag til at være glade for al den Hjælp, der fra „Røde Kors“s Side er ydet ved Expedering derigennem til de sønderjydske Krigsfanger. I „Røde Kors“s Kontorer sad der iøvrigt i den store Stab af arbejdende Kræfter en Dame,

---

* Betegnelsen for de danske, som havde påtaget sig at korrespondere hver med en enkelt af de sønderjyske krigsfanger. B. R.

Frk. *Jane Wolff*, som der er den allerstørste Grund til særlig at fremdrage fra hendes Skjul. Med den ømmeste og inderligste Kærlighed gjorde Frk. Wolff alt hvad hun kunde for Sønderjyderne; hendes søgende Øje fandt tit et Navn eller en Adresse paa en i det ukendte; og mange Ting til Gavn kom hun i Tanker om; og aldrig blev hun træt. Endnu den Dag i Dag tænker hun, er jeg vis paa, paa sine gamle „russiske“ Krigsfanger.

I Januar 1916 dukkede der et nyt Navn op, et saare godt Navn. Det var Vicekonsul *Fr. Edstrøm* ved det danske Konsulat i Moskwa, fra hvem der kom Brev, hvori han skrev, at han „efter modtagen Skrivelse fra Krigsfange Clausen, fra Aabenraa, Nygade 4“ vilde meddele Navnene paa nogle Sønderjyder, der var komne til Særlejren Pavlovo-Possadskii (nogle faa Mil fra Moskwa). Konsulen anmodede om, at den ny Adresse maatte blive sendt til de Paagældendes Hjem, og han oplyste, at der trængtes til lidt Penge. Det laa straks klart for Dagen, at Konsul Edstrøm var og vilde blive en ualmindelig og ganske udmærket Støtte for Sønderjyderne, og dette stadfæstede sig Gang paa Gang frem gennem Tiden. I sit nævnte Brev gjorde Konsul Edstrøm opmærksom paa, at Breve til ham kunde sendes gennem det danske Udenrigsministeriums Kurér til den danske Legation i Petrograd til Videre sendelse derfra til Moskwa. Dette var en saare behagelig Oplysning. Det gav Sikkerhed for Breves Fremkomst, og det var Tegn paa, at danske Regeringsrepræsentanter i Rusland ikke var bange for at hjælpe Sønderjyder, der var i Nød. Fremtiden skulde vise, at i den danske Legation i Petrograd havde Sønderjyderne i Rusland deres bedste Venner. Det anførte glædelige Brev fra Konsul Edstrøm, dateret 30. (17.) Dec. 1915, kom ikke direkte til mig, men blev mig sendt fra den danske Minister i Petrograd, Hr. Kammerherre *Harald Scaevinius* — Danmarks nuværende Udenrigsminister — og ledsagedes af følgende ligesaa glædelige Brev, 18. (5.) Jan. 1916, fra Ministeren selv: „Jeg sender Dem hoslagt en til Dem adresseret Skrivelse fra det danske Konsulat i Moskwa, hvoraf De vil se, at 8 Slesvigere nu er samlede i Nærheden af Moskwa. Hvad angaar deres Behandling, skriver Konsulen i en Beretning til mig: „Sønderjyderne faar bedre Behandling end andre Krigsfanger; de har mere Frihed, bor sammen og kan tale dansk sammen. Det betrag-

tes her som en stor Favør, at man fra Sibirien har sendt disse til Pavlovo-Possadskii. Jeg har som en foreløbig Hjælp sendt 100 Rubler til Konsulen med Anmodning om at fordele dem mellem Sønderjyderne. Konsulen er endvidere i Færd med at opnaa Tilladelse for dem til at modtage danske Bøger; saasnart Tilladelsen opnaas, vil der saavel herfra som fra Danske i Rusland blive sendt Bøger for paa den Maade efterhaanden at oprette et Slags Bibliotek. — Jeg sender Dem indlagt de Uddrag, jeg har af Fangelisterne. Maa-ske vil det være Dem muligt at meddele mig, hvilke af de her op-førte, der er danske. Formaalet maa jo være at faa saa mange som muligt under samme gunstige Forhold“.

„*Fra Danske i Rusland*“ — hed det i foranstaaende Brev. Ja, „Danske i Rusland tog i Aarens Løb store Tag for deres og vore krigsfangne Landsmænd. Dette gælder i fremragende Grad den øverste og ypperste af alle Danske i Datidens Rusland, H. M. *Enke-kejserinde Dagmar*. Hvor vil det ikke glæde alle Sønderjyder at læse følgende Brev af 29. Jan. 1916 fra Kammerherre Harald Scavenius: „I Fortsættelse af min Skrivelse af 18. Jan. d. A. undlader jeg ikke at meddele Dem, at jeg fra Hendes Majestæt Kejserinde Maria Feodorovna har modtaget 800 Rubler samt 8 Pakker med varme Klæder til de sønderjydske Fanger i Pavlovo Possadskii. Kejserinden anmodede mig samtidig om at ville meddele Kommandanten i Moskwa, at de sønderjydske Fanger kunde korrespondere paa Dansk med deres Paarørende. Dette er nu gjort, og efter Meddelelse fra Konsulatet i Moskwa er de nødvendige Ordre i saa Henseende udstedt“.

D. 5. Febr. 1916 skrev Kammerherre Harald Scavenius:

„Jeg har modtaget Deres Brev, for hvilket jeg takker Dem. Jeg har nu faaet Meddelelse om, at der i Pavlovo Possadskii befinder sig 23 Sønderjyder, nemlig . . . . . (Navnene). Der findes tillige her i Rusland 26 krigsfangne Sønderjyder, der endnu ikke er kommen til Pavlovo Possadskii, nemlig . . . . . (Navnene).

. . . . . (en af Fangerne) har tilskrevet Konsulatet i Moskwa, at han meget ønsker at modtage medicinske videnskabelige Værker, enten anatomiske, fysiologiske, kemiske eller fysikalske. Skulde De kunne sende saadanne Bøger, vil det være mig en Glæde at besørge dem. De bedes sende dem gennem min Familie, Stock-

holms Plads 1, Kbhvn., i Pakke adresseret direkte til mig; min Familie kan saa lade dem gaa med Udenrigsministeriets Kurér. I Fangelejren i Viatka findes følgende sønderjydske Krigsfanger . . . . . (Navnene paa 5) samt endnu nogle Stykker, hvis Navne ikke kendes¹¹¹.

Mellem mine Papirer finder jeg et Udkast til et Brev fra Slutningen af Jan. 1916 til Kammerherre Har. Scavenius. Dette Brev var ledsaget af en Afskrift af et Andragende til den russiske Minister i Kbhvn. „Han tog vel imod det“ (staar der i mit Brevudkast), „og jeg har ganske godt Haab, men“ — sagde han — „det vil afhænge af Krigsministeriet i Petrograd“. Hint Andragende var om at faa en Præst til Pavlovo Possadskii. Der staar i mit Brev til Kmh. Scavenius: En velskikket Præst har jeg godt Haab om at finde“. Men at jeg kunde komme lidt op i Skyerne, bort fra den faste Jord, fremgaar af Fortsættelsen: „Om Russerne muligvis vilde tilstaa ham (Præsten) Frirejse paa Banerne, vilde det være en Lettelse, særlig hvis det maa blive betroet ham at rejse ud til Fangetransporternes Raststeder for der at foreslaa muligt tilstedeværende Sønderjyders Udskillelse“. Det hedder videre i Brevet: „Hvis den russiske Regering giver sit Minde til Præstens Udsendelse herfra, da vil jeg antage, at han paa Rejsen skulde købe adskillige Klædningsstykker og tage med til Fangerne“. Og videre: „For 8 Dage siden rejste Dr. Anton Pedersen af den danske Ambulance til Petrograd. Han vilde forsøge, om han muligt kunde komme til den oprettede sønderjydske Særlejr, og han fik Penge med til at afhjælpe Nød for, bl. a. 470 kr. af 496, som Frøken Scavenius, Søggaard, (Kammerherrens Søster), har indsamlet, gik den Vej¹¹².

I et Brev af 9. Marts (25. Febr.) 1916 skriver Konsul Edstrøm om Præstespørgsmaalet: „At sende en Præst fra Danmark til Sønderjyderne i Pavlovo Possadskii mener jeg vil blive noget kostbart. Bedre vel da at sende dette Beløb til praktisk Hjælp, saa meget mere som det kan tænkes, at disse Sønderjyder kan blive afsendt til andet Sted. Konsulatet har idag afsendt Penge og Bøger til disse Sønderjyder“.

D. 30. (17.) Marts 1916 skriver Kmh. Har. Scavenius: „Censureringen af Breve er et meget vanskeligt Spørgsmaal, idet Krigs-

myndighederne ikke vil opgive deres Ret til at gennemse alle Breve. Ad direkte Vej er der saaledes ikke noget at opnaa. Jeg har imidlertid tænkt mig, at jeg vil foreslaa Konsulen i Moskwa at lade Krigsfangerne sende deres Breve til ham; han kan saa dernæst sende dem hertil, hvorfra de kan gaa med Kurér til Dem. Hvorvidt det kan lade sig gøre, véd jeg endnu ikke; man kan jo altid forsøge“. At Sønderjyderne havde en udmærket Ven i vor danske Minister i Rusland, fremgaar noksomt af dette Brev — ligesom af alle hans Handlinger ellers. Hvorledes det ellers gik med Censureringen, vides som før nævnt ikke. Men det vides, at i alt Fald Masser af danske Breve, baade til og fra Rusland, gik lykkeligt igennem. Breve, der var vigtige, gik igennem Legationen. Det vides ogsaa, at det senere ordnedes saaledes i Pavlovo Possadskii med den derværende saare elskværdige Kommandant, at — en af de sønderjydske Krigsfanger paa en Maade besørgede al Censureringen!! Dette var jo unægtelig ogsaa det nemmeste og det simpleste! („De skriver om at være forsigtig. Ja, det er vi ogsaa nu. For uforsigtige Ytringer i Breve til Slesvig kan De nu være rolig. Kommandanten her censurerer nemlig alle Breve og Kort, inden de gaar ud af Lejren, og hans Tolk for den danske Korrespondances Vedkommende er jeg. Jeg giver alle Kort og Breve til Slesvig, der indeholder det allermindste om vor særskillelse, tilbage . . .“ (En af Fangerne, 24. 7. 1916).

Om Præstespørgsmaalet hedder det i nysnævnte Brev fra Kmh. Scavenius:

„I Øjeblikket vilde det næppe kunne svare Regning at sende en Præst herover. 23 Mennesker er jo en lidt lille Menighed. Skulde det lykkes at faa alle eller en stor Del af Sønderjyderne samlede i Pavlovo, skal jeg øjeblikkelig tage Spørgsmaalet op“.

Præstespørgsmaalet ordnede sig senere „af sig selv“ og paa allerbedste Maade. Der gik dog Aar og Dag, inden Pastor N. A. Jensen ved Majdagstide 1917 stod i Rusland og kom til der at virke mellem og for Landsmændene i om ved 1½ Aar. Jensen havde jo været 7—8 Maaneder i Frankrig, i Aurillaclejren, Vinteren 1915—16. Havde derefter hvilet sig ud herhjemme, men gjort dette paa den Maade, at han Danmark over havde holdt mangfoldige Møder om Sønderjyderne i Krigsfangenskab, da særlig dem i Frankrig.

Og alt Overskuddet fra disse Møder lod han gaa til en Kasse, der skulde sætte ham i Stand til at rejse *til Rusland* for at leve en længere Tid mellem og for de derværende sønderjydske Fanger. Sønderjyderne havde hørt om hans forestaaende Komme og længtes efter ham. D. 31. Marts skrev en af dem: „Vi havde haabet, at Hr. Pastor Jensen vilde komme, men det synes ikke, at dette Haab skal opfyldes“. De første Dage i Maj naaede Pastor Jensen Petrograd, hvor der viste sig at være en hel Del Hindringer for ham at rydde til Side, saa at han først ind i Juni kunde rykke ind i den sønderjydske Lejr, der nu forlængst var flyttet til *Jurjeff Polskii*.

Pastor Jensens Saga skal jeg ikke her komme saa meget ind paa, som den fortjener. Den er stor og rig, høj og ægte. Det var en Kærlighedsbedrift, han udførte, at drage ud til det vildsomme Rusland og blive der, blive der Tiden ud og næsten lidt til, blive der langt ind i Bolchevismens Tid. Delvis var det Lidelse, han tog sig paa. Han prøvede meget og døjede meget, Farer og Ubehageligheder, prøvede ogsaa at være Døden nær i Ensomhed og Forladthed. Men hans Lod blev ikke at segne under Byrderne. Han havde den Lykke at komme levende hjem, efter først at have haft den vel endnu større Lykke at kunne skaffe Landsmændene hjem, vriste dem ud af Bolchevikkernes Tag og ruste dem til at slippe godt igennem de tyske Vagthold paa den Finske Bugt og i Riga. Derom véd i Virkeligheden I Sønderjyder jo lige saa god Besked som jeg. Og paa Punkter véd I mere end jeg véd. Men saa ved I ogsaa, hvor meget I har at vide ham Tak for. I vis Maade staar Pastor Jensen „alene“. Men aldrig vil han kunne blive en enlig Mand; thi sønderjydske Hjerter, baade fra „Frankrig“ og sidst og mest fra „Rusland“, vil lade ham føle Kærlighed. Han saaede Kærlighed, og det vil han ogsaa høste. Der var paa en Tid, da Jensen endnu var i Frankrig, sket Henvendelse til andre Præster om at drage til Rusland. Ja, de vilde jo nok, men vilde alligevel ikke; det blev til intet med dem. Saa kom Pastor Jensen hjem fra Frankrig og var fri Mand. *Han* vilde. Selv saa' han sig Rusland ud som Arbejdsmark, og Midlerne til at komme afsted for rejste han selv forinden ved sit Arbejde. — „Selv“ —, ja, men hvem gav ham Ilden og Kraften! At han var den gode og tro Tjener, det kan man da sige! Det sidste, Pastor Jensen foretog sig i Krigsfangesagen, var ejendommeligt for ham.

De danske Sønderjyder, der som Krigsfanger var samlede i Rusland, kostede efterhaanden mange Penge. Alting blev saa dyrt, naar de ikke skulde sulte ihjel. De Danske i Rusland havde givet store Tilskud. Og Hjemrejsen med dertil hørende Udrustning var dyr. Direktør *Erik Plum* i Russisk Handelskompagni havde støttet Sønderjyderne meget; ud over alt hvad han allerede forud havde gjort, laante han tilsidst Pastor Jensen adskillige Tusinde Kroner, for at Sønderjyderne dog skulde kunne slippe helt hjem og komme ordentlig hjem. Disse sidste Penge var at regne for et Laan, som det maatte være andres Sag at indfri, selv om Hr. Plum tog Risikoen og var ikke uvillig til at bære ogsaa denne Udgift, om det skulde vise sig nødvendigt. Det var imidlertid Pastor Jensen imod, at Dir. Plum skulde staa længe i Forskud med disse Penge. Da Dir. Plum havde kvitteret 5000 Kr. som sit Bidrag, betalte Pastor Jensen derfor Restsummen selv, 7000 Kr., hvilket maaske var alt hvad han ejede og havde. Senere, forresten ikke straks, betalte Den Sønderjydske Fond disse Penge tilbage, som det da ogsaa maatte siges at være Fondens Sag at klare. — Eet endnu dog: De rimeligvis mange Sønderjyder, der efter Jurjeffernes Hjemkomst endnu sad tilbage, spredt i Ruslands andre Fangelejre, fordi det ikke var lykkedes dem at naa frem til Jurjeff Polskii, laa Pastor Jensen inderligt paa Sinde. Og i Forening med Pastor Stchelkunoff lagde han Raad op og Planer om, at de to Mænd sammen skulde drage ud som Undsætningsekspedition og finde og frelse dem. Stchelkunoff var meget villig til at tage med. Men Forholdene var *for* vanskelige. Ønskerne kunde ikke virkeliggøres. Tanken maatte opgives. Og derefter gled Pastor Jensen stille og beskedent ind i en stille og beskedent Stilling som Frimenighedspræst i Bovlund, hvor han indtil videre har stillet sig til Raadighed. Det sønderjydske Folks Tak vil følge ham, hvor han end slaar sig ned; hele det danske Folks Tak vel i Grunden ogsaa.

Pavlovo-Lejren blev jo flyttet til Jurjeff-Polskii, og det var i Jurjeff-Polskii, at Pastor Jensen fik sin Gerning. Det var ogsaa der, at han fik sin „Kirke“, det gamle Trykkeri, der blev sat i Stand til nyt Brug. Værd at nævne er det, at Pastor Jensen fra gammel Tid er stærkt knyttet til en sjællandsk Egn, Landet mellem Sjællands Odde og Vallekilde, Ods Herred kaldet. Odsherreds Præster

paatog sig da ved Hjælp af deres Venner i Ods Herred at skaffe de Penge, der skulde til for at betale Lejen af „Kirken“ i Jurjeff; dette skete igennem Sognepræst *W. W. Bagger* i Asnæs, der ligesom dennes Præstevener var inderligt glade for Pastor Jensens Virksomhed.

Naturligvis gik der en Del Penge fra Danmark til Krigsfangerne i Rusland, maaske ikke til saa stort et Beløb dog som de Understøttelser, der faldt fra Danske i Rusland. Af hjælpende Landsmænd derovre er i det foregaaende nævnt: Enkekejserinden, Minister *Har. Scavenius*, Direktør *Erik Plum*. Der er flere — Krigsfangerne véd vist selv bedre Rede derpaa end jeg —: med særlig Glæde kan jeg nævne: Direktør *P. F. Hansen* (Dansk-Russisk Dampskibsselskab) og Fru Kontorchef *E. Beckshøft*. Denne sidste aabnede sit Hus i Petrograd i flere Maaneder for Fangerne, som dér fik Sysselsættelse og en udmærket Behandling. Paa et Tidspunkt i Januar 1918, da Sønderjyderne var ved at komme dybt i Nød, gjorde Fru Beckshøft Udvej for et stort Beløb, der fik den mest udmærkede Virkning.

Forbindelsen mellem Danmark og Sønderjyderne i Rusland blev ellers Krigen igennem nærmest opretholdt gennem „Gudmødrene“, d. v. s. de Mennesker, der herhjemme paatog sig at sørge lidt for en Krigsfange i Henhold til de Vejledninger, der kunde gives for, hvad der kunde foretages af Omsorg. Krigsfangernes Adresser kom tilstede ad forskellige Veje. Med Bud fra Sønderjylland kom der adskillige; Grænseboer som *Dr. N. Svith* i Ribe, *Dr. C. Gabe* i Taps og Sognepræst *H. I. F. C. Matthiesen* i Vamdrup sørgede for en Del. Sønderjydske Aviser kunde nu og da se deres Snit til at bringe Adresse paa en Sønderjyde i Fangenskab. Og, som foran fortalt, kunde der fra Rusland, fra den danske Legation, blive sendt Navne med Adresser. Adresserne skulde saa fordeles til „Gudmødrene“. Dette m. m. m. ordnedes af Fru *Clara Thomsen* og Frk. *G. Nygård*, Dag for Dag, Maaned for Maaned og Aar for Aar. „Gudmødrene“ kom tilveje ved at forskellige Mennesker spurgte deres Bekendte: „Vil De ikke have en sønderjysk Krigsfange?“ — „Hvad vil det sige?“ — „Jo, saadan og saadan . . .“. Ved sønderjydske og andre nationale Møder kunde det ofte hælde, at der blev læst Breve eller Brudstykker af Breve op, der var komne fra

*Disse var sendt på skovarbejde i Ruslands Indre.
Ntk. Jensen - Skøtt
Peter C. Petersen - Hans Hansen
- Post - Aabling*

Sønderjyder ude i Krigsfangenskab; og der kunde saa blive gjort opmærksom paa, at hvis nogen vilde have sig en „Gudsøn“, saa var det bare at melde sig. Ogsaa gik det tit saaledes, at en „Gudmoder“ skrev eller telefonerede, at denne eller hin af hendes (hans) Omgangskreds ønskede ligeledes at faa en „Gudsøn“. Studenterne *Ad. Flensmark* og *M. Neiiendam* var virksomme for at skaffe „Gudmødre“, Frk. *M. Bennike* ligeledes. (Kun i Aviserne kunde Sagen ikke nævnes; thi saa vilde nok den tyske Gesandt være vandret hen til de daværende danske Ministre og have frabedt sig, at man fra dansk Side gjorde godt imod tyske Statsborgere — vort eget Kød og Blod dog!) Nej, alt dette maatte gaa i Hemmelighed, som „fortroligt“. — Direktør *Asger Bruhn*, Bestyrelsesmedlem i „Sønderjydsk Central-Forening“, skaffede fra sin Forening mange „Gudmødre“. Den nævnte Forening var forøvrigt fra først

til sidst et godt Rygstød for Arbejdet herhjemme ved at betale Trykningsudgifter og Porto m. m., hvilket Foreningen selv bød sig til med. Paa Tale om „Trykningsudgifter“ bør det siges, at i Bogtrykkerne *Schou & Madsen* havde Krigsfangerne to gode Venner med billigt Arbejde for Fangerne. Der var andre sønderjydske Foreninger end „S. J. C. F.“, der hjalp: Ogsaa Foreningerne „To Løver“, „Sønderjydsk Samfund“, „De samvirkende“, „Sønderjydsk Forening for København og Omegn“, „4 S.“ og Foreningen „Danebrog“ traadte støttende til, naar der kaldtes paa dem. En anden Forening var der, som hjalp og hjalp meget: Det var „*Danske Kvinders Forsvarsforening*“. Denne virkede især med at sætte sine Medlemmer Landet over i Gang med at sende Gavepakker i store Strømme til Juleaften, naar denne stod for Døren. Det var Fru Overretssagfører *Julie Friderichsen*, der var det varme, bankende Hjerter i denne „D. K. F.“-Bevægelse fra det Øjeblik hun stillede sig i Spidsen for Julepakkesagen og saa længe, der var noget at gøre. Andre varmhjertede danske Kvinder har lagt sig i Selen for Fangerne. Her kan nævnes nogle: Fru Professorinde *D. Schmigelow*, Frk. *Anna Thalbitzer*, Frk. *Ea Dinesen* (senere gift Neergaard), Frk. *Marie Fergo* (kendt, eller i alt Fald hendes Virksomhed kendt og skattet af mangen en tobakselskende Krigsfange, ligesom ogsaa paa anden Maade) . . .” (Endnu en Række Navne nævnes).

„Mange Gaver blev sendt til Rusland. Ikke lige saa mange desværre blev modtagne af dem, der skulde have haft dem. En Del af det sendte kom dog til Vejs Ende og blev til den Hjælp, der var Meningen dermed. At vore kære sønderjydske Venner var glade derfor, gjorde os lykkelige.

— — —

Og saa fik Fangenskabets omsider Ende, endda før Krigen var helt forbi. Tilmed blev *I* de første, der kom hjem. Vi husker endnu, nogle af os, hvorledes *I* Uge efter Uge over Sverige kom hjem hertil, i Smaaflokke paa 3—6 og i dybeste Stilhed. Ikke blev *I* modtaget med Taler og Fester. Jo, Festen bragte *I* selv, den fyldte Jer lykkelige Sind. Tarvelig Mad blev Jer budt, men den smagte Jer kongeligt som den danske Mad, den var. Tarveligt Natteleje blev Jer redt, Søstersenge paa en Gymnastiksals Gulv, ogsaa det syn-

tes I om: I havde jo ikke set Seng i Aaringer. Og saa var I i Danmark! det var jo dog det bedste for Jer af alt, det betød, at I var hjemme. Og de Allieredes fulde, hele Sejr var nær; det betød, at ogsaa *Sønderjylland* skulde komme hjem.

Et Brev fra en af Jer, Jer Skriftefører, skal jeg maaske kalde ham, ligger for mig. Han skrev saa tidlig som i Juli 1916: „Vi trøster os jo med, at der ikke bliver ret meget tilbage af Tyskland, for skal vi derigennem, vil vi vist ikke alle kunne undgaa Ubehageligheder . . . . Det vil derfor være os en stor Glæde, om vi efter Krigen kunde stige i Land paa Toldboden som danske Undersaatter. Ja, hvor vilde denne Gensynsdag da blive til en Helligdag for os, der ikke taler om meget andet her end om alle de Fremtidshaab, Freden vil opfylde“.

Helligdagen kom, godt 2 Aar derefter.

Helligdag forestaar nu igen, da det halve *Sønderjylland* snart lægges i sin Moders Favn. Give Gud, at denne Genforening maa stemme vort Sind til hellig Andagt og Tak! Give Gud, at *Sønderjyllands* og det øvrige Danmarks Fællesliv maa blive saa lyst og lykkeligt, som nu engang Forholdene her paa Jord vil tillade. Og endelig: Give Gud, at ogsaa *den* store *Helligdag* maa oprinde, da alt dansk samles, hele Danmarks Rige; da alle de, der endnu maa staa ude, ogsaa lukkes ind, lukkes ind i Faderhuset!

Og alle I, der kom hjem fra Krigens vilde Larm og fra Fangenskabets triste Tid, Jer hilser vi paany hjerteligt

Velkommen hjem til Fædrelandet!

Den 5te Juni 1920.

N. H. Rasmussen““.

Det ejendommelige ved denne beretning er, at N. H. Rasmussens eget navn ikke nævnes. Der står så godt som intet om, at han selv var med i arbejdet, — til trods for, at det var ham, der stod i spidsen for det og var den drivende kraft i det. At han var dette, véd enhver af de pågældende krigsfanger; men i beretningen her må man læse det mellem linierne, hvor det til gengæld står meget tydeligt.

I formaliteten holder den sig til den givne opgave: at svare på, „*hvem* der havde arbejdet . . .“, og gør det ved omhyggeligt at opregne en mængde medvirkende kræfter. Denne opregning er kor-

rekt; enhver af disse nævnte havde gjort en indsats, nogle af dem en betydelig indsats; der var også flere end de nævnte, der havde været med; hjælp og medvirken kom spontant fra alle landets kanter, — det var lidt af en folkebevægelse.

I realiteten viser beretningen imidlertid, at hovedårsagen til, at sagen kom til at skride, var N. H. Rasmussens utrættelige virksomhed.

Vi ser f. eks., at den russiske legationspræst i København, I. Stchelkunoff, omtales på side 56, og det angives, at han var „en god rådgiver“. Ja, men for hvem da? For N. H. Rasmussen selvfølgelig, — jfr. brev 19/9 1926 fra pastor S. til mig:

„ . . . Det var mig, der arrangerede det første Møde mellem Deres Fader og Buxhoeveden, og jeg var siden ofte til Stede ved hans Møder med Gesandten; da Deres Fader følte sig besværet af at skulle tale et fremmed Sprog med Buxh., gik det paa Dansk med mig som Tolk; det var egentlig sjældent, at han skrev til mig, i Reglen telefonerede han til mig, og vi satte saa hinanden Stævne i Gesandtskabet; han havde jo altid saa meget at bede om for sine elskede Sønderjyder . . . “.

På lignende måde står der side 56, at der „indgaves et andragende til Ruslands minister . . .“; men der står intet om, at det var N. H. Rasmussen, der indgav det; for at få dette at vide, må vi til arkivet og se kopien af skrivelserne. Svarskrivelserne (side 58-60) er også gengivet med udeladelse af N. H. Rasmussens navn. Heller ikke med hensyn til konsul Nissens medvirken er der givet udtømmende besked (side 60). Vil vi have en sådan, må vi søge til en beretning, som N. H. R. i 1923 sendte til kontorchef Boeck i det danske udenrigsministerium. I denne hedder det:

„ . . . Senere afdøde Konsul i Rostov i Syd-Rusland, *Andr. Nissen*, var i Foraaret 1915 paa Besøg her i København. Jeg søgte ham og talte med ham om dette Spørgsmaal og ønskede, at han, der selv var Sønderjyde, skulde, naar han kom tilbage til Rusland, søge Audiens hos H. M. Enkekejserinde Dagmar og prøve paa at faa hendes mægtige Støtte til denne Sags Ordning. Konsul Nissen sagde, at dette kunde han godt. Han var, sagde han, tit bleven modtaget af Kejserinden, hvem det flere Gange havde behaget at tage imod Blomster af hans Haand. „Men“ — føjede han beklagende til

— „jeg slipper bare ikke ind, her i disse Krigens Tider. Ja, kan De skaffe mig en Introduktion!“ Introduktionen blev skaffet. Men her var det atter Pastor Stchelkunoff, som jeg maatte henvende mig til . . . .“.

Der foreligger et brev af 11. marts 1915 fra konsul Nissen til N. H. Rasmussen. Det hedder deri:

„Jeg undlader ikke at meddele Dem, at jeg ved mit Besøg hos den russiske Legationspræst Tschelkunow omtalte Deres Sag, og bad ham om at forskafe mig noget, hvorved jeg kunde opnaa en Audiens hos Hs. Majestæt Enke Kejsrerinden . . . .

. . . . De veed, Hr. Rasmussen, at jeg staar til Deres Disposition, og at jeg ved mit Bekjendtskab med Enke Kejsrerinden, kan tale frimodigt med hende, og opnaa meget — men for at komme til hende — nu som Privatmand og uden Hjælp af Gesandtskabet, bør jeg have dette Introduktionsbrev fra Præsten eller den herværende russiske Gesandt.

Vilde De nu være saa god at *trykke efter*, ved et Besøg hos Præsten eller Gesandten, saa gaar Sagen i Orden . . . .“.

N. H. Rasmussen skriver i et brev den 31/5 1922 til pastor N. A. Jensen: „. . . . Med megen Besvær fik jeg en Mand (Konsul Nissen fra Rostow) sendt op til Kejsrerinden, efter at jeg havde talt med ham her i Byen . . . .“.

Enkekejsrerinde Dagmar tog imod sagen med den største velvilje, „begærede af det danske Gesandtskab i Petrograd, at det skulde skaffe hende Adresserne paa alle de s. j. Krigsfanger i Rusland og lagde i det hele den mest levende Interesse for Dagen“.

Hendes majestæt skaffede sig listerne over krigsfangerne og gav dem videre til den danske minister i Petrograd, kammerherre Harald Scavenius og bad ham afmærke navne, der var sønderjyder. Han sendte N. H. Rasmussen listerne, og efter at denne havde udpeget de sønderjyske navne, blev listerne sendt til kejsrerinden, som derefter gav de russiske militære myndigheder ordre til at samle sønderjyderne i en særlig lejr²⁸.

Noget af værdien ved samlingen af sønderjyske krigsfanger (desværre alt for få af dem!) i deres egen særskilte lejr var den, at pastor N. A. Jensen opholdt sig hos dem i halvandet år i Jurjeff-Polskii og holdt danske gudstjenester for dem, foredrag og sam-

taler. Det kan ikke noksom anbefales at læse hans egen skildring heraf i hans bog VENTETIDER, 1926.

Om, hvordan dette kom i stand, kan vi bl. a. læse i et brev af 11/1 1916 fra N. H. Rasmussen til pastor N. A. Jensen, som på dette tidspunkt opholdt sig i den sønderjyske fangelejr i Aurillac i Frankrig:

„ . . . . .

„Men nu en helt anden Ting. Oberst Meyer, „Skyttemeyer“, var sendt ud for at se paa Fangelejre i Rusland, og havde jo lidt Bud med derover til højere Vedkomende om Sagen, hvilken der forresten har været rørt ved adskillige Gange. D. 1. Dec. skrev Meyer til mig: „Den Samling, som De ønsker, vil blive foretaget“ (La concentration, que vous souhaite, sera établi“). Meddelelsen var 5 Uger om at komme herhjem; saa langsomt gaar det til den Side. Saa talte jeg med den russiske Legationspræst her og spurgte ham, om han troede, at vi kunde faa Lov at sende en Præst derover. Dette mente han var en given Sag. Idag ringede han op; han havde talt med Ministeren; det var ganske rigtigt, de var samlede paa ét Sted, hvor vidste han dog ikke. Min. mente, at der sagtens blev Adgang til at faa en Præst derned; jeg skulde skrive til Legationen derom, saa vilde der komme Svar senere, og ganske sikkert tilfredsstillende Svar. Dernæst spurgte jeg Holger Petersen om Pengævæsenet. „Ja, se nu først at finde Præsten, saa kommer Pengene nok (Han havde dem dog ikke)“.

Altsaa: Præsten! Dette bliver ikke *lige saa* nemt som med Dem*. For De gik jo der og var født og baaret til det og var løs og ledig. Nu spørger jeg mig for hos forskellige, om de har nogen, de kan tænke sig. Ogsaa Dem vil jeg gerne spørge, om De skulde tænke Dem nogen. Nogen som paa Forhaand har Forstaaelsen af Sønderjylland og Sønderjyderne; som har Hjærtet dertil, og som, her kommer der en Vanskelighed, ikke har for stor en Familie, helst ingen. Det vil jo ikke være nemt for Præstekone og Præstebørn at drage helt bort til Østasien, eller hvor det bliver. *Skulde* det lykkes Dem lykkeligt at komme i Tanker om nogen . . . .“.

Det lykkedes ikke at finde nogen anden til dette hverv; det blev

---

* d. v. s. som med at få pastor Jensen til at rejse til Frankrig. B. R.

N. A. Jensen, som efter sit korte ophold i Frankrig også gik ind på at tage til Rusland^o.

At få denne sag bragt i orden mødte imidlertid større vanskeligheder end som så. Den gik i virkeligheden først i orden, da så højststående personer trådte til, at det ikke vil være passende her at komme ind derpå^o. I november 1916 kom endelig tilladelsen, i form af en skrivelse fra det russiske Røde Kors til det danske Røde Kors, hvori det bl. a. hedder, at „de vedkommende autoriteter meget gerne tillader hr. pastor Jensens besøg (à la visitation) hos de danske krigsfanger“^o.

Lige så glædeligt dette var, lige så kedeligt var det, at det ikke fremgik klart, om „visitation“ betød, at N. A. Jensen måtte opholde sig i lejren *til stadighed*. N. H. Rasmussen turde ikke lade ham rejse på dette papir, og man tilbragte vinteren med at søge en bedre tilladelse. I marts kom så revolutionen, og nu var der nye mænd på alle kontorer, således at der for pastor Jensen intet andet var at gøre end at rejse derover og forsøge med personlig henvendelse på kontorerne. Endelig den 14. juni 1917 nåede han Jurjeff-Polskij^o. Om hans virksomhed her skal ikke på dette sted fortælles nærmere; men det kan roligt fastslås, at den bidrog til at gøre fangernes tilværelse mere menneskeværdig.

— — —
Med ovenstående skulle det være oplyst, hvilken rolle N. H. Rasmussen har spillet som initiativtager og drivende kraft i denne sag, navnlig hvad angår bestræbelserne for at få oprettet særlig lejr for sønderjyderne i Rusland.

Men samtidig forblev han i stor udstrækning bag kulisserne med sin egen person. Hovedsagen for ham var at få andre sat i arbejde. Selv havde han fuldt op at gøre, hvad i nogen måde beroede på, at han ikke betjente sig af moderne kontororganisation, men sad og skrev i hundredvis af håndskrevne breve til enkelte krigsfanger og netop herved fik givet udtryk for det, som var det værdiskabende i hans arbejde: hjertelaget. Men fremme i offentlighedens lys sås han ikke. Dette hang nu også sammen med, at under krigen 1914—18 førte den siddende danske regering Zahle en udenrigspolitik, som medførte, at man søgte at undgå, at nogen dansk borger foretog noget som helst, som kunne virke udæskende på Tysk-

land. Hele arbejdet herhjemme for de danske sønderjyder i krigsfangenskab havde derfor en nogenlunde „underjordisk“ karakter.

Det må derfor ikke undre, når det har været vanskeligt for eftertiden at danne sig et klart billede af, hvad der foregik. Redegørelsen i den store „Sønderjyllands Historie“ er således ikke uanfølelig. Nærværende afhandling har til hensigt at virke i alt fald i nogen måde oplysende.

— — —

Det er med ejendommelige følelser, man har siddet og skrevet disse linier i 40-året for krigsfangernes hjemkomst til Danmark fra England og Frankrig. Siden den tid har der været endnu en krig, som ingen af os i 1920 troede på muligheden af. Mange af krigsfangerne er nu døde, mange af deres venner ligeledes, N. H. Rasmussen allerede i 1924; men endnu er der en del mennesker, som kan huske nogle af disse stærke begivenheder — store og små — under „Verdenskrigen“. — — De gamle dogmatiklærde i den lutherske kirke lærte, at „Gud har et firedobbelt forhold til det Onde: han tillader det Onde; han begrænser det Onde; han hindrer det Onde, — og han leder og vender det Onde“. Dette snurrige forsøg på at sætte uløselige gåder på en formel rummer alligevel dybe sandheder. Det er underligt — og trøsterigt — at tænke på, at krigen, som medførte usigelig nød og sorg, også fik givet anledning til små lyspunkter, nemlig der hvor forholdene udløste hjertelag og hjertevarme og gav frit løb herfor.

NU ER DAGEN DER, VI VIL HJEM!

Afrejse fra Feltham. Forrest fra venstre: fru Troensegaard-Hansen, pastor Troensegaard-Hansen, Erling Troensegaard-Hansen, lejrchefen oberst Johnson.

Under bortmarchen sang mændene:

Der er langt hjem til Sønderjylland,
der er lang vej at gå
gennem fremmede herrers lande,
over bølgene de blå.
Men tankerne flyver,
for dem er der kort
til vor hjemstavn hist i Sønderjylland,
det land, som er vort.

Der er langt hjem til Sønderjylland,
der hvor minderne bo,
hvor vor fribårne slægt har hjemme
med vort håb og med vor tro.
Mens lærkerne kvadrer
derhjemme på vang,
så vil her vi i det fjerne syng
vort hjemland en sang.

Der er langt hjem til Sønderjylland,
men vi kommer engang,
vi har før lært den kunst at vente,
korte tiden med en sang.
Vi kommer, ja, vi kommer,
så snart som vi kan,
ja, og måske kommer vi med sommer
for vort folk, vort land.

(Skrevet til Feltham-fangerne af Ahrent Otterstrøm, Tønder, på melodien »Tipperary«, de engelske soldaters yndlingsang).

NOTER

Min væsentligste kilde er: Gymnastikdirektør N. H. Rasmussens privatarkiv vedrørende krigsfangearbejdet, 22 pakker (ca. 9000 breve og bilag) på Rigsarkivet. Kartoteket findes i de to sidste pakker.

Desuden har jeg benyttet: Bent Rasmussen: I Gerning og Sandhed (N. H. Rasmussen og de sønderjydske krigsfanger), Kbh. 1927; N. A. Jensen: Ventetider (Breve fra rejser til de sønderjydske fangelejre i Frankrig og Rusland), Kbh. 1926; Aurillac Tidende, Haderslev 1920 og Slagelse 1921; Feltham Mindebogen, Kbh. 1921; N. A. Jensen og Andr. Troensegaard-Hansen: Rejsebreve fra krigsfangelejrene, 1916—1919, 1 expl. på Det Kongelige Bibliotek, 1 expl. i N. H. Rasmussens privatarkiv, pk. II, 1 expl. på Flensborghus Bogsamling; N. H. Rasmussens breve til Troensegaard-Hansen (anvendt i min bog „I Gerning og Sandhed“, derefter er disse breve gået tabt, imidlertid er det i „I G. og S.“ anførte benyttet i nærværende).

I citater er så vidt muligt forfatternes egen retskrivning fulgt.

De forskellige anførte mundtlige opgivelser til mig i 1926 er nedskrevet umiddelbart efter de pågældende samtaler; protokollen over disse findes i N. H. Rasmussens privatarkiv, pk. I, hvor også de skriftlige udtalelser til mig om sagen findes.

Forkortelser: Hvor intet andet er anført, findes kildematerialet i N. H. Rasmussens privatarkiv; det anførte tal angiver da den pågældende akts løbenummer i dette arkiv. Står der „Or.“ foran tallet, foreligger det pågældende brev i original, „Af.“ foran tallet betyder, at det foreligger i afskrift, „Kl.“ betyder kladde.

NHR = N. H. Rasmussen; PV = Paul Verrier; NAJ = N. A. Jensen; Tr. H = Troensegaard-Hansen.

E. I, E. II o. s. fr.: Pastor Troensegaard-Hansens rejsebreve fra England. — R. I, R. II o. s. fr.: Pastor N. A. Jensens rejsebreve fra Rusland.

- 1 Se endvidere: Paul Verrier: „Frankrig og Sønderjylland“ s. 235 ff. i Dahl & Linvald: „Sønderjylland“, bd. II; Verrier i „Aurillac Tidende“ 1920, s. 5; en samtidig beretning fra Verrier (Af. 487); brev 24/1 1915 fra PV til Hans Madsen (Af. 6086). Når man fra anden side (Berlingske Tidende 23/8 1914) har villet hævde at have opnået noget i denne sag, savner det ethvert fornuftigt grundlag. Aurillac Tidende 1920.
- 2 „Paul Verrier og Norden“, s. 101; brev 11/12 1914 fra NHR til PV.
- 3 Brev 8/1 1915 fra NHR til Tr. H.
- 4 NHR i brev 29/12 1915 til Tr. H.
- 5 NHRs redegørelse: indledn. til samlingen af NAJs rejsebreve, Flensborghus Bogsamling (Af. 4898).
- 6 Tr. H.: Breve om fangelejrarbejdet f. sønderj. i Engl. under verdenskrigen 1914—18. Desuden: „Feltham Mindebogen“.
- 7 NHR i brev 7/10 1916 til NAJ; Tr. H i brev 13/7 1921 til HNR (Or. 9470); NHR i efterskrift til E VI.
- 8 Tr. H maj 1917 i E. VIII.
- 9 NHRs engelske kladde: 404 a-h.
- 10 NHR i brev til fru Thomsen 4/8 1915 (9614).
- 11 Samtale mell. Tr. H og mig 21/10 1926.
- 12 Tr. H i samtale med mig 23/7 1926.
- 13 Tr. H i samtale med mig 21/10 1926 (efter en omtale af mødet d. 8/6 1915): Tr. H havde tidligere ved forskell. lejligheder talt med War Office om at udskille sønderjyderne i en særlig lejr.

- 14 Oberst Larking i brev til mig af 6/1 1927: „... as far as I can recollect, it was early in 1915 that the project of a definite camp for the prisoners interned in this country, who were not in sympathy with Germany, was first considered“.
- 15 „M. h. t. fangerne i Engl., da har der jo fundet mangehånde henvendelser sted derovre dels herfra og dels derfra. Men hovedslaget er slået af prof. P. V., der på sin regerings vegne drog op til London og fik det udvirket hos den eng. Reg.“. (NHR i brev til fru Thomsen 4/8 1915. 9614).
- 16 Af. 9553.
- 17 Af. 9558.
- 18 Brev 10/6 1915 fra Tr. H til NHR (605).
- 19 Brev til mig fra Tr. H 23—30/11 1926.
- 20 Brev 10/6 1915 fra Tr. H til NHR (605): brev 18/11 1926 fra PV til mig; en samtidig håndskreven beretning fra PV (til NHR. 486). Nærværende gengivelse af samtalen hviler på et mundtligt referat, givet mig af Tr. H d. 23/7 1926, samt på brev 23—30/11 1926 fra Tr. H til mig.

- 21 „Krigsministeriet, London S. W. 21. juli 1915.

MEMORANDUM

Krigsministeriet har behandlet spørgsmålet om at oprette en særlig interneringslejr for sådanne krigsfanger, som tilhører nationer, som er de allierede mere eller mindre venligtsindede, og jeg skal herved overdrage Dem en liste over de forskellige nationaliteter, hvorfra der er interneret fanger her i landet.

Man regner med at anmode Dem om at være så elskværdig at undersøge slesvigernes forhold og med dette formål at besøge de lejre, hvori disse er anbragt, for at fastslå berettigelsen af deres ønske om at blive anbragt hos den pågældende nationalitet. Det vil i den anledning blive nødvendigt, at De udarbejder en fuldstændig liste over dem, hvis ønske De — ud fra Deres praktiske erfaring — anser for berettiget. Det bør bemærkes i ethvert enkelt tilfælde, hvorvidt den pågældende har udtalt ønske om at flytte til en lejr, hvor han vil komme til at være sammen med de øvrige nævnte nationer; der vil ikke blive gjort nogen forskel med hensyn til den almindelige behandling.

Der vil, for at sætte Dem i stand til at gennemføre dette hverv, blive sørget for et pas til Dem, som giver Dem adgang til de forskellige interneringssteder, og desuden et jernbanekort, som giver Dem ret til fri rejse på den pågældende rute. En kopi af dette kort er vedlagt nærværende skrivelse. Den undersøgelse, som De skal foretage, er naturligvis kun af foreløbig karakter, og det er meget vigtigt, at den ikke fører til stridigheder mellem fangerne på grund af misundelse eller ærgrelse fra deres side, som ikke udvælges“. (Oversættelse fra Af. 4773; or. er i Tr. Hs privatarkiv, Det Kongelige Bibliotek).

- 22 Brev 27/7 1915 fra Tr. H til NHR (580).
- 23 Tr. Hs mundtlige oplysning til mig d. 20/10 1925.
- 24 30/11 1917: 265 fanger.
- 25 7548. Retskrivningen er bearbejdet.
- 26 133.
- 27 134.
- 28 Kopi af selve skrivelserne til de Buxhoeveden: 4854.

- 29 Or. 395.
- 30 Or. 385.
- 31 Or. 389
- 32 Kladden: 387.
- 33 Kl. 456.
- 34 Kl. 460.
- 35 Or. 394.
- 36 105. Desuden: „Afd. Konsul Nissen, Deres Fader og jeg har i alt Fald en Gang slaaet en Sludder af sammen i Gesandtskabets Forstue . . . .“ (pastor Stchelkunoff i brev til mig d. 19/9 1926).
- 37 NHR 9/4 1915.
- 38 H. Scavenius i samtale med mig d. 23/8 1926; professorinde Schmiegelow i samtale med mig d. 6/10 1926.
- 39 16.
- 40 Brev 4—5/2 1916 til NHR fra Aurillac: „ . . . . Rusland. Ja *hvis* der virkelig er en samlet flok, arbejdsfri, så send mig! hvis ingen anden findes . . . .“.
- 41 Samtale mellem professorinde Schmiegelow og mig d. 6/10 1926.
- 42 Facsimile: „Ventetider“, s. 121.
- 43 Samtale mellem NAJ og mig d. 27/7 1926.
- 44 la Cour, Hjelholt og Lund: „Sønderjyllands Historie“, Kbh. 1930—1943, bd. 5, fra s. 264, l. 19 til s. 265, l. 14. Fremstillingen er skrevet af Hans Lund.

Af denne redegørelse får læseren let indtrykket af, at i arbejdet for krigsfangerne var oprettelsen af særlejrene det altoverskyggende væsentlige, medens korrespondancen fra Danmark var af ret underordnet betydning. Således må sagen imidlertid ikke så gerne opfattes. Krigsfangerne værdsatte denne korrespondance meget højt.

En vigtigere anke er, at NHRs navn kun nævnes i forbindelse med denne korrespondance og ikke i omtalen af lejrene. Hans andel i arbejdet for oprettelsen af lejrene i England og Rusland skulle være godtgjort ved nærværende artikel, ligesom også ordningen i Frankrig på flere punkter skyldtes et samarbejde mellem PV og NHR. Hans Lunds fremstilling kan ikke godt undgå at bibringe læseren den opfattelse, at i alle tre allierede lande skal årsagen til sønderjydelejrenes oprettelse søges i professor Verriers initiativ. Denne opfattelses rigtighed må jeg bestride; forholdet er mere kompliceret; N. H. Rasmussen bør nævnes som den, der (sammen med de to præster) i væsentlig grad bar arbejdet for sønderjyderne i England og Rusland.

Johann von Wouwern — en nordeuropæisk humanist på godt og ondt

Af H. V. Gregersen.

Århundredet mellem reformationen og trediveårskrigen blev i Nordeuropa indledningen til den såkaldte »nytid«. Religiøst fandt bruddet med Rom sted, i videnskaben blev middelalderens skolastiske system forladt til fordel for humanismens krav om lærd forskning i det overleverede kildemateriale, og politisk lagdes grunden til de absolutistiske fyrstestater og det deraf udviklede bureaukrati.

Og endelig udvidedes horisonten hos den slægt, der oplevede denne overgangstid, tilmed i en grad, som deres fædre ikke ville have troet det muligt. Opfindelsen af bogtrykkerkunsten førte til en spredning af læsestof, som havde været ganske ukendt i tidligere tider, og opdagelserne i de oversøiske lande førte på samme tid til et helt nyt syn på vor klode. En udvikling, der kendetegnes af navnene *Columbus* og *Copernicus*, var sat i gang, en voldsom udvidelse af hele erfaringsområdet begyndt, alt sammen for den jævne mand i dagligdagen begivenheder af omvæltende betydning, så meget mere følelige, som opdagelsen af ædelmetallerne i den nye verden hinsides oceanet tillige gav stødet til den store prisrevolution i slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede.

Med alt dette er også individualiteternes tid indledt på vore himmelstrøg. Enkeltpersoners liv og virke fremtræder nu ganske anderledes lyslevende end tidligere før eftertidens øje. Og det er som regel mennesker, som det nok er værd at stifte bekendtskab med, mennesker af kød og blod, på godt og ondt. Det var menne-

sker, som i følelsen af, at det gamle levegrundlag var forsvundet, ofte stod noget famlende og usikre over for livets kår. Det var søgende sjæle, for hvem et ståsted i tilværelsen var idealet, og havde de endelig fundet det, gik de som regel ind for dette med en fanatisme, som på en beskuer i eftertiden ofte kan virke uhyggelig. Ikke sært, at troskampe kom til at hærge landene, først tredive år igennem i slutningen af 1500-tallet i Frankrig, så årelange kampe for religiøs og politisk frihed i Nederlandene og derefter trediveårskrigen i Tyskland, fra hvilken voldsomme dønninger også slog ind over vort land.

2: Ind i denne verden fødtes *Johann von Wouwern* den 10. marts i året 1574 (eller muligvis 1575). Allerede hans oprindelse viser, at han har været et ægte barn af dette omvæltningernes århundrede. Thi hans fødested var Hamburg, skønt hans slægt var flamsk-brabantisk, nærmere betegnet fra Kempenland (Campine), men hans forældre havde i 1568 måttet forlade deres hjem i Antwerpen som flygtninge for deres lutherske tros skyld, da *hertugen af Albas* spansk-papistiske blodregimente havde gjort fremtiden usikker for dem.

Muligt er det, at slægten var af gammel nederlandsk adel, således som dens bekendteste søn altid senere hævdede, men man kender kun af navn faderen *Nicolaus Wouwer* eller *Wower* og bedstefaderen *Johannes Wouwer*, og de synes ikke at have været særligt fremtrædende mennesker. Selve slægtsnavnet kan det være noget vanskeligt at få fat på, eftersom det i den foreliggende litteratur gengives på forskellig måde. *Wouwer* er måske nok den mest korrekte form, thi en af den her biograferedes uvenner hævdede engang, at navnet altid mindede ham om en vred hund, der sagde »vov« og bagefter snerrede »rrr«. Muligt er det knyttet til en lokalitet, idet man i Belgien finder en *Jan van den Wouwere*, der i 1624 blev optaget i den spanske ridderstand og som medlem af det spanske krigsråd for de sydlige Nederlande, det nuværende Belgien, indtog en betydelig position i sit samfund.

Det er da meget vel tænkeligt, at slægten er blevet splittet på tidens politisk-religiøse spørgsmål, og de var dengang så dybt-

gående, at ethvert forsøg på udsoning på forhånd har været dømt til at mislykkes. Antwerpen havde netop i årene forud for familiens flugt til Hamburg været et centrum for den lutherske bevægelse, og det var her, den voldsomme billedstorm fandt sted i året 1566, som skal have fået *Filip II* til at blegne af raseri og love hævn over det formastelige kætteri. Mon ikke Johann von Wouwern i sit hamburgske flygtningehjem har fået indpodet sin gode del af tidens fanatisme, med det helt utilsigtede resultat, at han efter at have rystet hjemmets støv af sine fødder for al fremtid var blevet immun over for påvirkninger af den art. Livet igennem forblev han indifferent i religiøse anliggender.

Barndomstiden og skoleårene i Hamburg er iøvrigt ukendte. Faderen omtaler han aldrig i sine breve, så det tør formodes, at han er død ret tidligt, mens moderen, der var af hamburgsk slægt og hed *Sophia von Winten*, i hvert fald endnu levede i 1597.

Han besøgte sin hjembys gymnasium, hvor professor *Werner Rollfinck* (Rolevinck) forberedte ham til optagelse på et universitet, var hans »præceptor«, som det hed. Valget af universitet var noget nær ensbetydende med en stillingtagen til tidens åndelige rørelser, og når derfor Johann von Wouwern allerede i 16-års alderen tog til universitetet i Marburg i det reformerte Hessen, kan dette vel tages som tegn på et brud med hans lutherske fædrenehjem. Kun to år senere, i 1592, flyttede han imidlertid til det dengang ganske unge universitet i Leiden, åndsfrihedens højborg i religionsstridighedernes Europa. Her var luften endnu friere end i Marburg.

3: I Leiden fandt Johann von Wouwern sig godt til rette, og inden længe havde han forstået at skaffe sig gode forbindelser i den lærde verden. Kun 20 år gammel henvendte han sig således i et brev, dateret Leiden 1594 21/5, til det dengang reformerte Heidelbergs berømteste humanist, professor *Janus Gruter*. Denne havde i 1592 måttet forlade sit professorat i Wittenberg, fordi han havde nægtet at underskrive den luthersk-ortodokse konkordieformel, men sad nu lunt i den kurpfalziske hovedstad, hvis righoldige bibliotek, »*Bibliotheca Palatina*«, han ledede, indtil krigens ragnarok også blev hans skæbne. Thi kurfyrst *Frede-*

rik af Pfalz havde i vinteren 1618 forsøgt sig som konge af Bøhmen, men slaget på det Hvide Bjerg gjorde ende på hans kongedømme, og da den Katolske Ligas hær i 1622 under ledelse af den fra Christian IVs historie så bekendte general *Tilly* nåede Heidelberg, blev hele biblioteket gjort til bytte. For Gruter kom det til at betyde, at han for stedse forlod al lærdoms syssel. Resten af sine levedage viede han sit havearbejde.

Til denne mand henvendte Johann von Wouwern sig og forelagde ham med en tyveårings hele appetit på livet sine litterære planer. Og han var ikke bange for at tage munden lovlig fuld. Han agtede at udgive en række antikke forfattere, nævner særligt *Severianus*, *Curius Fortunatianus* og *Rutillius Lupus*. Måske Gruter i sit værdifulde bibliotek kunne være ham behjælpelig med at finde manuskripter af de pågældende forfattere? Det var, hvad den unge mand attråede, og hermed var hans studier straks fra ungdomsårene lagt i faste baner. Hans hu stod til humanismens syssel med de antikke forfattere og til arbejdet med at skaffe gode, trykte, kommenterede udgaver af deres værker.

Til studier af den art kunne der vanskeligt findes et mere velegnet sted end Leiden, hvor den berømteste filolog fra tiden omkring 1600, franskmanden *Joseph Justus Scaliger*, havde sit virke. Også hans skæbne var blevet formet af tidens uro. Under et ophold i den tyske rigsstad Strassburg i 1572 havde han hørt om Bartholomæus-nattens rædsler i Paris, da papistiske fanatikere søgte at tilintetgøre huguenotterne, og han besluttede da for stedse at vende sit fødeland ryggen. Efter en del omflakken især i tyske byer og egne var han i 1590 blevet professor i Leiden, og herfra opretholdt han forbindelse med adskillige af det daværende Europas førende ånder, blandt dem *Hugo Grotius*, *Daniel Heinsius* og *Janus Gruter*.

Hvor nære Johann von Wouwerns forbindelser var til »den store Scaliger«, som han gerne kaldtes, kan det være noget vanskeligt at få fat på, idet man kun har Wouwerns noget flotte bemærkninger herom til ungdomsvennen *Sebastian von Bergen* at holde sig til, og de præges tydeligvis af studentikos bedreviden og fripostighed over for den ældre universitetslærer. »Scaliger forelæser ikke offentligt«, hedder det således i et brev

fra 1594, »og agter heller ikke at sætte sin værdighed over styr. Han er en mand på godt 50 år, ugift, at middelstørrelse, fransk af udseende og helliger sig helt matematikken (han arbejdede dengang på et kronologisk værk). Om kort tid vil han publicere noget, som ligger lige så langt over den menneskelige forstand, som de gamle filosoffer ligger langt tilbage i fortiden. Han overtræffer sin forgænger *Lipsius* i sprog og kritik, men måler sig ikke med denne i undervisningsfærdighed«.

Scaliger anså det for et af sine livsmål ud fra sit opholdssted i Holland at virke for de højere filologiske studiers trivsel i det tyske kulturområde, som han gennem de mange års flygtningetilværelse var kommet til at føle sig knyttet til. I årene op imod 1600-tallet samlede han derfor en kreds af nordtyske, særligt hamburgske studerende om sig, og gennem dem søgte han at fremme studiet af de antikke, specielt senantikke forfattere. Resultatet heraf blev en række værker, der ikke just udmærker sig ved dybtgående forskninger, men mere gik i retning af det kompilatoriske, af at sammenstille, hvad der forelå fra forskellige forfatters hånd om det pågældende emne. Den litterære analyse af deres værker og disses betydning for samtiden trådte derimod mere i baggrunden.

Johann von Wouvern anses i almindelighed for at have været den ledende og den, der nåede videst blandt disse filologer, men desuden hørte til denne kreds to af hans bysbørn, først hans nære ven *Henrich Lindenbrog* og senere den noget yngre *Geverhart Elmenhorst*. Wouvern har da heller aldrig søgt at lægge skjul på sit discipelforhold til den store Scaliger, og fra sin lange udenlandsrejse har han atter og atter sendt sin læremester breve, der alle vidner om stor højagtelse for den lærde filolog.

4: Udenlandsrejser var i de tider gerne et fast led i en ordentlig videnskabelig uddannelse, og også Johann von Wouvern fik i sin ungdom set meget af sin samtids Europa. Allerede i 1593 synes han således at have været i England, men opholdet her blev dog kun af kort varighed, da der i London udbrød en pest, som krævede 2000 dødsofre om ugen.

I 1595 og 1596 var Johann von Wouvern hushovmester for en

ung adelsmand, en hr. *von Scagen und Bergernhorn*, men derefter tog han ud på sin store udenlandsrejse, der skulle komme til at strække sig over flere år. Først gik rejsen til Frankrig, til Paris, hvor han tilbragte en tid sammen med ungdomsvennen *Henrich Lindenbrog*, med hvem han allerede i Leiden havde dyrket de antikke forfattere. I Paris's righoldige biblioteker frembød der sig ypperlig lejlighed til at finde sjældne, hidtil upåagtede eller kun lidet benyttede manuskripter, og de to unge humanister var ikke sene til at gøre brug af den. Deres iver efter at opsnuse gamle pergamenter er da heller ikke forblevet upåagtet, thi under studier i det berømte Saint Victor klostres bogsamling blev de af en munk beskyldt for at have tilegnet sig 16 uerstattelige håndskrifter. Om *Henrich Lindenbrog* ved vi, at han af den grund en tid sad fængslet, og det samme har nok også været tilfældet med *Johann von Wouwern*. I hvert fald klæbede siden hen øgenavnet »les corsaires de Hambourg« til deres navne, men de har altid nægtet sig skyldige, og den omstændighed, at de slap ud ved den kendte franske humanist *Pierre Dupuys* mellemkomst, kan vel også tages som bevis for, at de har været sagesløse.

For *Henrich Lindenbrog* havde det ubehagelige intermezzo til følge, at han vendte hjem til Hamburg, men venskabet mellem de to unge fifologer varede ved. De følte sig som brødre, kaldte sig i hvert fald således i breve til hinanden, og *Lindenbrog*s fremtid lå stedse *Wouwern* på sinde. Engang foreslog han ham at søge et historisk eller juridisk professorat i Groningen i West Friesland, senere, da han selv var kommet til ære og værdighed hos hertug *Johann Adolf*, skaffede han ham stillingen som bibliotekar ved det gottorpske bibliotek, og her blev *Lindenbrog* til sin død i 1642.

Men tilbage til Paris. *Johann von Wouwern* lod sig ikke standse af denne ubehagelige oplevelse, men fortsatte ad lærdomsvejen. Ifølge *Geverhart Elmenhorst*, der har beskrevet hans levnedsløb, skal han have gjort en række fornemme bekendtskaber i den franske hovedstad. Han skal foruden den førnævnte *Pierre Dupuy* have lært dennes broder *Francois Dupuy* at kende. Denne mand ejede et bibliotek, som ifølge *Wouwern*s begejstrede ud-

sagn til Gruter kunne tage det op med oldtidens berømte bibliotek i Alexandria. Desuden skal han have plejet omgang med humanisten *Jacques Bongars*, der en tid var minister hos *Henri IV*, men det turde dog være et spørgsmål, om man helt kan stole på Elmenhorsts noget farvede beretning. Det er vel næppe troligt, at en ung studerende har formået at skaffe sig så indflydelsesrige bekendtskaber.

Derimod står det fast, at han er truffet sammen med den lærde *Isaac de Casaubon*. I 1598 meddelte han vennen *Henrich Lindbrog* følgende om opholdet her: »Jeg opholder mig nu hos Casaubonus. Om ham skal du vide, at han er den lærdeste mand i vor tid og langt overtræffer dem, som vi hidtil har sat højest. Han er dertil overordentlig elskværdig, og når han er i gang med studier, vil han ikke forstyrres«. Samværet med Casaubon har åbenbart været »berigende« for Wouwern, thi han har senere måttet høre for, at han gjorde lidt for grundigt brug af Casaubons litterære arbejder. Det varede ikke længe, før franskmændene *Maussac* direkte beskyldte Wouwern for at have plagieret den lærde filolog, men den slags var ikke ualmindeligt i de tider. Forfatterrettigheder var endnu et ganske ukendt begreb.

Casaubon var professor i calvinismens metropol Genève, og det betyder i denne forbindelse, at Johann von Wouwern fra Frankrig var på vej til Italien, renæssancens hovedland, der lige siden har været et eftertragtet mål for alle litterært, historisk og kunstnerisk interesserede. Her var antikkens ånd endnu levende, her var hjemstedet for de forfattere, der udgjorde en stor del af hans tilværelse, og her var det stadig muligt at gøre sjældne fund fra fortiden.

5: I Italien arbejdede Wouwern derfor mere intenst end nogensinde tidligere og det i hele to år. Han kom i forbindelse med adskillige af romerkirkens høje prælater og kardinaler og skal endda have fået foretræde hos selveste paven, *Clemens VIII*, der var stærkt interesseret i studiet af sit lands fortid. Når onde tunger senere hævdede, at Johann von Wouwern i Rom var blevet konvertit for derved at skaffe sig mere uhindret adgang til Italiens righoldige biblioteker og kunstsamlinger, kan en så-

dan påstand vist uden videre afvises. Der er intet i det foreliggende kildemateriale, der kan begrunde en sådan opfattelse. Han har tværtimod selv afvist dette rygte på det bestemteste, og efter opholdet i Italien har han i hvert fald ikke længere haft forbindelse med katolikker.

I et brev fra 1603 har han engang fremhævet, at rygтет i sin tid var blevet sat i omløb af nederlændere og tyskere i Rom, som havde fattet mistanke til ham på grund af hans fortrolige omgang med kardinaler og pavelige ministre. Han ville derfor gerne advare alle Roma-farere imod deres egne landsmænd. Selv nogle af hans venner havde været nysgerrigt ondsindede og havde interesseret sig for ham på en uvenlig måde.

Hvad hans egen tro angik, fremkom han ved samme lejlighed med nogle udtalelser, der klart viser forbindelsen mellem humanismens og renæssancens dyrkelse af mennesket og den senere oplysningstids tro på en »naturlig« religion, der ikke byggede på kirkens åbenbaringstro, men på den menneskelige fornuft. »Det er en menneskelig rettighed og en naturlig rimelighed, at enhver må ære og agte, hvad han mener at finde for godt. Den enes religion bringer den anden lige så lidt skade som fordel. Det lader sig desuden ikke nægte, at de mennesker, der har taget sig for at reformere religionen, ofte i uforsigtig iver har klippet meget stof i stykker, som de måske kun havde behøvet at sprætte op«. Hans syn på det religiøse var derfor bestemt — som han skriver — af »sensus communis« (common sense), sund sans. Han havde nu den tro, at enhver syntes bedst om sin egen kæreste og anså hende for den smukkeste!

Johann von Wouvern var med andre ord rationalist. Hans tro byggede på hans fornuft, men det er jo ikke kristentro, hvis den i det hele taget kan kaldes en tro! Ud fra denne forudsætning er det også adskilligt lettere at være tolerant i religiøse spørgsmål. Der står jo ikke noget på spil; der er ingen evig sandhed at forsvare. I så henseende er ligheden mellem det 16. århundredes humanisme og det 18. århundredes oplysningstid iøjnefaldende, og det er betegnende, at vor moderne verden står i gæld til begge disse åndsstrømninger.

Det må altså anses for sikkert, at *Johann von Wouvern* ikke

er trådt over til romerkirken, selv om hans ophold i Italien blev langvarigt. Hele to år var han der, fra 1600 til 1602. Han drev indgående biblioteksstudier i de bogsamlinger, der var tilgængelige for ham, og han eftersporede med stor interesse, hvad han kunne finde af inskriptioner på oldtidens monumenter. Hans gode bekendt i Heidelberg, *Janus Gruter*, var i de samme år beskæftiget med en udgave af de gamle monumenters indskrifter, og Wouwern kunne da give ham mangt et vink. I årene 1602—03 udkom Gruters værk under titlen »*Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*« under medvirkning af *Scaliger* i Leiden og *Marcus Welser*, en dengang kendt humanist i Augsburg, men også Wouwern bør der tillægges en beskeden andel i disse binds fremkomst. I Siena fandt han således frem til en mand af samme interesse, *Celso Cittadino*, og om ham kunne han melde Gruter, at han ikke kendte nogen, som med større flid og omhu havde indsamlet gamle inskriptioner i Italien.

I den forbindelse gjorde Wouwern et fund, som han selv og flere med ham tillagde den største betydning, idet det i 1601 i Rom lykkedes ham at få en kunstner til at aftegne monumentet over *Marcus Aurelius Antonius'* kampe med markomannerne, den såkaldte *Columna Antoniana*. Denne tegning vakte begejstring hos adskillige tyske humanister, for hvem et dybere indblik i oldtidens historie var en hjertesag. Typisk er i så henseende Gruters udbrud ved synet af ridset. Selv om han netop i den samme uge agtede at indtræde i ægtstanden, hævdede han, at han hellere ville kysse denne tegning end sin unge forlovede!

6: Renæssancens Italien havde også været *Niccolo Machiavellis* fædreland, og det har sikkert ikke været uden betydning for Wouwern, at han havde rig lejlighed til at følge de jævnligt skiftende politiske forhold i de forskellige italienske fyrstestater. Utænkeligt er det ikke, at det er i Italien, han har fattet planen om at skaffe sig en fremtidig karriere som statsmand hos en ligesindet fyrste. I 1601 hævdede han i et brev til ungdomsvennen *Sebastian von Bergen* i Hamburg, at han havde fået tilbudt et af de største og »mest gehejme« statsemployer hos storhertugen af Firenze, et embede, som var eftertragtet af mange

af de fornemste herrer. Han havde dog ment at måtte sige nej til tilbudet, fordi han havde indset, at han »samtidig med en sådan cæsarisk ophøjelse ville komme til at leve i en stadig angst for mindst 1000 Brutus'er«. Under foregivende af svaghed havde han skyndsomst forladt Firenze.

Hvor meget der har været om snakken, er ikke mere til at sige, thi nægtes kan det ikke, at *Johann von Wouwern* besad en evindeligt trang til at fremhæve egne fortjenester i sine breve. Livet igennem var han en uhyre selvoptaget mand, der med en sjælden frimodig arrogance søgte at sætte sig i relief i forhold til sine medmennesker. Hans brændende ærgerrighed fik ham imidlertid snart til at indse, at det ville blive en lang og trang vej at vinde ære og berømmelse gennem videnskabeligt arbejde. Magtens tinde ville kunne nå langt lettere i det politiske liv. Som statsmand hos en oplyst fyrste ville han rigtig få lejlighed til at virke i humanismens ånd. Med denne erfaring, indhøstet under studieårenes vandringer fra land til land, har han da i 1602 kunnet ryste Italiens støv af sine fødder. Det er sket i forvisningen om, at han burde søge sin fremtid nord for Alperne.

7: I Tyskland skal *Johann von Wouwern* i 1603 have fået tilbudt stillingen som kejserlig råd ved kejser *Rudolf II's* humanistiske hof i Prag, hvor *Tycho Brahe* i sine sidste leveår havde fundet et fristed. Det blev nu ikke til noget, hvad enten det så skyldtes *Wouwerns* modvilje mod rekatoliceringens øgede styrke efter århundredskiftet, eller, at denne sag kun har været et udslag af hans løbske fantasi.

Hjemkommen til Hamburg synes han imidlertid ikke at have befundet sig vel, og hans håb om en fremtidsstilling ved et fyrstehof fik ham da i 1603 til at henvende sig til Nordeuropas mest fremtrædende regent, *Christian IV*, konge af Danmark og Norge, hertug af Slesvig og Holsten. Vejen til at påkalde sig kongens opmærksomhed var den i datiden ikke ualmindelige at skrive en lovtale, der i et svulstigt og umådeholdent sprog priste *Christian IV* for kendte og ukendte dyder, forfattet på renæssancens formfuldendte latin. Men *Christian IV* og hans omgivelser følte sig ikke umiddelbart tiltalt af at modtage hyldest

af en mand, der uddannet på calvinske universiteter måtte stå i et noget speget forhold til det lutherske. Skellet mellem de to konfessioner var på den tid skarpere end nogensinde, og i Christian IV's lutherske rige var der derfor ingen plads for en mand af Johann von Wouwerns åndelige habitus.

Hans »Panegyricus« til den danske konge blev dertil meget unådigt optaget i Hamburg, hvor Christian IV ikke for intet blev anset for en farlig nabo. Johann von Wouwern havde dog blot spot til overs for sine angribere i den anledning. »Disse superkloge duksedrenge, disse uforstandige sækkepibeblæsere, som tror, at man er nødt til at tilbede deres skygger«, lød hans svar, men med disse udgydelser havde han også fraskrevet sig enhver mulighed for at blive ansat i sin fødebys administration.

Han synes dog ikke at have taget sig denne udvikling særlig nær, men kastede sig i stedet over sine filologiske studier. Hans vigtigste værker blev udarbejdet i årene mellem 1603 og 1607, og de grundlagde hans ry som forsker, men rigtignok samtidig også hans dårlige omdømme. Størst opsigt vakte hans »De Polymathia Tractatio«, som kendere påstod var taget lige ud af *Casaubons* værker. End ikke den store *Scaliger* lagde fingeren imellem, idet han udtalte, at selve bogen var god, blot var det en anden, der var dens ophavsmand. »Wouwern var ikke mand for at bringe slige varer til torvs. Han havde smykket sig med fremmede fjer«.

At det pågældende litterære tyveri ikke var det eneste, han havde på samvittigheden, påvistes kort efter hans død af vennen *Henrich Lindenbrog*, som havde fundet ud af, at Wouwerns lille traktat »Dies æstiva sive de umbra pægnion« fra 1610 i betænkelig grad mindede om et af latindigteren *Janus Schedes* værker.

Var hans forsøg på forfatterbanen således noget uheldige, hævdede han sig ganske anderledes smukt som udgiver og kommentator af en række latinske oldtidsforfattere. Det var især skribenter fra senantikken, der havde hans hjerte, således *Minucius Felix*, *Firmicus Maternus*, *Apulejus*, *Sidonius Apollinarius* og *Fulgentius*, men også den noget ældre *Petronius* fik han udsendt en udgave af.

8: Håbet om en politisk karriere blev dog ikke forladt til fordel for det litterære arbejde. Johann von Wouwern deltog således på holstensk side i en del forhandlinger om grænsespørgsmål, der i de pågældende år førtes mellem Hamburg og Holsten. Ligeledes skal han have haft foretræde ved hoffet i Braunschweig og endda af Rantzauerne være blevet sendt til forhandlinger i de sydlige Nederlande.

Snart derefter fik han ansættelse hos grev *Enno III* af Ost Friesland, men da forholdene ved dette liliputhof var ham for snævre, undlod han ikke at se sig om efter noget bedre. I 1607 stod heldet ham bi, da han for resten af sine dage knyttedes til det humanistiske hof på Gottorp hos den frisiske grevindes tvillingbroder, hertug *Johann Adolf*.

Forinden havde han dog som hofråd for grev *Enno* deltaget i de indledende fredsforhandlinger mellem Spanien og Nederlandene. For Ost Friesland var disse af den største betydning, fordi havnestaden Emdens fremtidige ve og vel var afhængig af et gunstigt udfald. Hollænderne havde efter bedste evne søgt at holde Emden ude fra forhandlingerne, som trak så meget i langdrag, at Johann von Wouwern efter sin ansættelse på Gottorp måtte have hertug *Johann Adolfs* tilladelse til at deltage som befuldmægtiget gesandt for grev *Enno*. I 1608 var han af den grund i Haag, og det ville naturligvis kun ligne ham dårligt, om han ikke i sine breve til nær og fjern udbasunerede betydningen af, at han var med til den endelige udformning af traktaten, der gav de tidligere kæmpende parter 12 års fredstilstand. Med »Ulyssæisk list« — listig som en Odysseus — havde han opnået, at også Emden kom ind under traktatens bestemmelser. At han ved samme lejlighed havde været med til at skrive en »carmen« til ære for den spanske marquis *Ambrosio Spinola*, den af efterverdenen navnlig fra maleren *Velasquez'* kunst så bekendte feltherre, skabte ham imidlertid siden hen en række fjender i de nordlige Nederlande.

Hjemvendt fra disse betydningsfulde begivenheder lykkedes det Johann von Wouwern i løbet af forbavsende kort tid at gøre sig til hertug *Johann Adolfs* allformående minister. Medvirkende hertil har været en vis følelse af kongenialitet mellem de to,

sikkert ikke mindst en følge af fælles opfattelse af, hvorledes en moderne stat skulle ledes. *Johann Adolf* havde ikke for intet fået sin opdragelse ved det calvinske hof i Hessen, et af centrene for datidens tyske humanisme. Allerede i flere år havde gottorperhertugen søgt at reformere sit land efter hessisk forbillede, men hans forsøg på at udvide fyrstemagten var blevet uvilligt modtaget hos stænderne, og bedre blev det ikke, da han for alvor prøvede på at reformere landets kirkelige anliggender. Herved stødte han på en mur af modstand hos sine undersåtter og det ikke mindst blandt de jævne lag.

Hertugen måtte derfor søge til fremmed hjælp for at få gennemført sine idealer, og blandt disse indkaldte hessere, bremere og nederlændere lykkedes det meget snart *Johann von Wouwern* at blive en af de mest fremtrædende. Hertil bidrog måske ikke mindst, at han i hertugen havde en fyrste med betydelig interesse for kulturelle anliggender. Det hertugelige bibliotek på Gottorp udbyggedes således til at blive en af tidens anseligste videnskabelige bogsamlinger, der blandt andet indholdt en rig skat af middelalderlige håndskrifter, og i årene, der fulgte, øgedes det ved betydelige testamentariske gaver, således fra *Johann von Wouwern*.

En ulempe for hertugens styre var imidlertid den konstante finansnød, der til dels skyldtes en for overdådig hofholdning. Også på dette område søgte *Johann von Wouwern* at råde bod, omend kun med ringe held, og det var derfor ikke så sært, at eftertiden har dømt ham hårdt herfor og naturligvis tilskrevet ham de værste hensigter. »Ein Beschützer der Sekten, ein Anfänger des holländischen Diekwesens, ein Fortsetter und Vorrichter der grossen Schattung«, hedder det i denne forbindelse om ham. Digevæsen og nyordning af landets skatteindtægter, det lyder i og for sig altsammen meget godt og er i god overensstemmelse med, hvad en moderne stat måtte ønske, men det betød samtidig hårdere arbejdshyrde og øgede skatter for det jævne folk, og den slags var selvfølgelig ikke egnet til at gøre en mand populær.

9: Størst opsigst vakte imidlertid *Johann von Wouwerns* ind-

greb i Slesvig-Holsten-Gottorps kirkelige anliggender. Han fik således gennemført, at de kirkelige afgifter skulle inddrives af verdslige myndigheder, og at et såkaldt »kirkeråd« skulle kontrollere kirkernes regnskaber. Da disse foranstaltninger tillige sigtede mod en ændring i kirkens bekendelsesgrundlag i calvinisk retning, rejste de en efter tidens forhold voldsom modstand, der i slutningen af 1609 førte til, at den lutherske generalprovst *Jacob Fabricius* måtte trække sig tilbage og forlade landet. Embedet besattes derefter af en ganske uværdig person, *Philip Caesar* fra Hessen.

Regeringen havde i 1609 søgt at bremse kirkekampen ved at udstede et edikt, der under trusel om embedsfortabelse og fyrstelig unåde og straf forbød den gottorpske landskirkes præster »enhver utidig og utilbørlig smæden, skælden og fordømmen såvel som navns nævnelse fra prædikestolene«. For en tilfældig betragtning kunne et sådant forbud synes både rimeligt og i god overensstemmelse med de bedste humanistiske traditioner, men det bør ikke glemmes, at uroen i kirken var blevet fremkaldt af regeringens calviniserende tendenser og af den verdslige administrations indgriben i anliggender, der hidtil havde været anset for rent kirkelige.

At *Johann von Wouwern* har været en af bagmændene for denne politik, fremgår alene af den omstændighed, at han selv blev »kirkepræsident« for konsistoriet og som sådan, assisteret af to jurister, tog stilling i alle kirkeretlige spørgsmål. På baggrund af de tidligere citerede udtalelser om hans opfattelse af religiøse spørgsmål må det virke forstemmende, at han har ment sig kvalificeret til at optræde som dommer i religionssager, og der er intet, der tyder på, at han i tidens løb havde skiftet standpunkt.

Allerede af sine samtidige blev *Johann von Wouwern* regnet for den egentlige ophavsmand for den gottorpske regerings nye kurs efter 1608, og der er næppe grund til at betvivle rigtigheden af denne opfattelse. Som leder af regeringens daglige førelse i disse år viste han sig tydeligt påvirket af Machiavellis tanker om renæssancens stærke stat, som det enkelte individ havde at indordne sig under, hvis det ikke ville udsætte sig for

tilintetgørelse. Måske har Johann von Wouwerns grænseløse forfængelighed og evindelige trang til selvhævdelse i forbindelse med et kolerisk temperament været med til at fremme en udvikling, der gik i retning af at behandle anderledes tænkende med skånselsløs kynisme.

Hans indflydelse på hertugen var så stor, at end ikke hertuginde *Augusta*, en søster til Christian IV, evnede at få hidført en ændring. Hun måtte finde sig i, at generalprovst *Jacob Fabricius* også blev afsat som hofpræst, og vandrede derfor, uanset vejret, søndag efter søndag i stille protest til fods den lange vej fra slottet til domkirken, hvor domkapitlet endnu formåede at holde stand over for den calviniserende kirkepolitik.

I den dansktalende egn af Slesvig-Holsten-Gottorp blev præsten i Hellevad-Egvad, *Niels Heldvad*, der allerede i 1597 havde skrevet imod den truende calvinisering, fordrevet fra sit embede ved så utiltalende metoder, at han med føje kunne kalde Johann von Wouwern en »legemliggjort djævel«. Mordet på Aabenraas borgmester *Claus Esmarch* i 1610 blev måske endda af Johann von Wouwern benyttet til at ramme et par af landets gamle, ansete slægter, idet den pågældendes svigerforældre *Wolf Kalundt* og *Margrethe von Eitzen* på foranledning af hertugens hofråd blev underkastet tortur og kendt skyldige. »Jeg gruer og gider ikke tænke på det«, skrev han samtidig til sin fortrolige, *Sebastian von Bergen*, der nu var blevet borgmester i Hamburg. En broder til den sidstnævnte af de dødsdømte, dr. jur. *Paul von Eitzen*, lykkedes det nogle måneder senere Johann von Wouwern at få offentligt skandaliseret. Som ophavsmand til denne affære opgives udtrykkeligt hofrådets mest trofaste tjener, *Berend Nobis*, et ualmindeligt slet menneske, der på sin senere livsbane en tid optrådte som hekseinkvisitor og til sidst i et anfald af sindssyge begik selvmord ved at styrte sig ind i et bål.

10: *Johann von Wouwerns* magt og indflydelse var trods alle overgreb i stadig stigen, og også i økonomisk henseende bedredes hans stilling, idet han i henholdsvis 1609 og 1610 overtog forvaltningen af Aabenraa og Gottorp amter — for øvrigt til stor fortrydelse for den hjemlige adel, der på landdagen i 1610

krævede, at amtmændseembederne skulle forbeholdes landets egne børn. Hånd i hånd med de mange indtægter fra sine forskellige embeder var han efterhånden blevet ejer af betydelige jordegodser i Eiderstedt, men trods al timelig fremgang lakkede det mod enden med hans magt: et stadigt skrøbeligere helbred undergravede hele hans sociale position.

Allerede i 1609 havde Johann von Wouwern i sine breve klaget over hovedsmerter, og i løbet af 1611 forværredes hans tilstand. Han led da efter eget sigende af en uheldelig svulst på blæren, desuden af podagra og forstoppelse i milten, af smerter i underlivet, hjertebanken, hoste og sveden. I sit sidste leveår havde han ikke en eneste dag uden smerter, så hans tilværelse formede sig som en række uendeligt trøstesløse dage. Da døden indtraf den 30. marts 1612, var det derfor en mærkelig livsbane, der blev afsluttet; et menneske, der i hastigt løb havde nået sit livs middagshøjde og opfyldelsen af de dristigste drømme, måtte med ét give afkald på alt, hvad det med brændende begær havde tragtet efter og også opnået.

Testamentet er det sidste, der er bevaret fra hans hånd, og det er ikke helt almindeligt i sin form. Nøje bestemmes således gravskrift, og hvem, der skulle prædike over ham, helst *Philip Caesar*, men under ingen omstændigheder *Georg Rose* inde fra domkirken! Ordene fra Jobs bog: »Jeg ved, at min genløser lever« skulle være teksten for begravelsestalen, som der samtidig afsattes 20 rdl. til. Måske har han da i smertensårene fundet trøst ved at beskæftige sig med Job og hans gudhengivenhed trods alle lidelser?

Bogsamlingen skulle indlemmes i hertugens bibliotek. *Berend Nobis* skulle udarbejde et inventarium. En lærd, helst *Daniel Heinsius* i Leiden, skulle sørge for trykning af hans efterladte skrifter, og lærde, der på prent ville fremdrage hans livs bedrifter, skulle have 60 rdl. Det vides, at de blev udbetalt til *Geverhard Elmenhorst*, *Adam Olearius* og *Nic. Johs. Crusius*. Andre penge skulle gå til vajsenshuset i Hamburg, til fru *Anna Kellinghusen* og frk. *Elisabeth Kellinghusen* (hhv. 400 og 500 rdl., samt hans møbler). Erindringsbægre skulle gives til tre af hans kolleger ved hoffet, *Hieronimus Müller*, *Abel Spiess* og

Dietrich Vicke. Tjenerne *Berend Nobis*, *Thomas Esmarch* og *Hildebrandt* fik hver en sum udbetalt (hhv. 100, 50 og 50 rdl.).

Med rystende hånd har han undertegnet dette dokument, der endnu findes bevaret, med navnet *Iohan van Wouwer*.

Henvisninger: Ud over den i Dansk Biografisk Leksikon vedr. Wower (ved Johanne Skovgaard) og i H. V. Gregersen: Niels Heldvad anførte litteratur:

Biographie Nationale de Belgique (1936-38) vedr. Wouwere;

Allgemeine Deutsche Biographie vedr. Elmenhorst, Gruter, Lindenbrog, Scaliger, Wowern;

J. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere vedr. Nobis;

Wilckens: Leben der Berühmten Lindenbrogiorum (Hamburg 1723).

M. h. t. det gottorpske bibliotek kan tilføjes Harry Schmidt: Das älteste Verzeichnis der Gottorfer Bibliothek aus dem Jahre 1590 (Nordelbingen bd. 25, 1957, s. 19 ff.). Heri afvises, at biblioteket — som almindeligt antaget — skulle være grundlagt 1606.

I det eksemplar af Niels Heldvads »*Sylva Chronologica*«, der findes i British Museum i London, er der indført nogle håndskrevne notater, der bør tillægges en vis betydning, da det pågældende eksemplars første ejermand var forfatterens søn *Laurids Heldvad*, der døde 1677 som præst og provst i Svendborg.

Til s. 279, året 1608, står tilføjet: »Johan von Wowern fanget ein neues Kirchen Regiment im Hertzogthumb Sleswig Holstein an, der Kirchen Ordinantz zuwidern. Heluaderus wirdt remouiret«.

Til s. 281, året 1612: »Johan von Wouwern stirbt zu Sleswig den 30. Martij, vnd wird im Thumb begraben. Hic situs est Nero, laicus merus vipera clero. Qui Juris, Ruris, Ducis Damnabile Virus«. (Her ligger Nero, skønt blot lægmand en slange for gejstligheden; han, som var en fordømt gift for retfærden, landfolket og hertugen).

Til s. 282, året 1610: »Nicolay Heldwaderus bekomt hierauff sein Phar wiederumb. Dominica Trinitatis«.

Til s. 287, året 1612: »Johan von Wouwern remouiret vnd vorjaget Pastoren, im Hertzogthumb«.

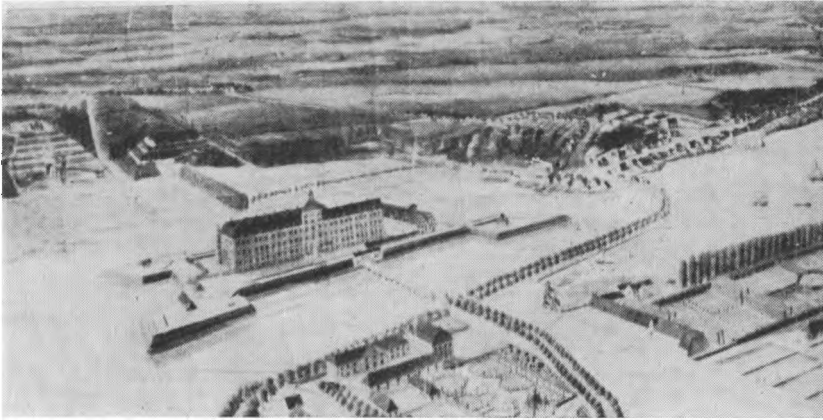
GOTTORP SLOT

Danmarks riges lås og lukke

Af Poul Kürstein.

Navnet Gottorp møder os første gang i et dokument fra 1268. Og der nævnes straks Slesvig-bispens curia, gård, i Gottorp Minor, det mindre eller yngste Gottorp, og hele hans villa, landsby, Gottorp Major, det større eller ældste Gottorp og alt hans gods i Arnholt. I et ældre dokument fra 1196 nævnes et Waterberg og et Openstorp. Det sidste findes endnu som marknavn under godset Falkenberg, som netop ligger ved Arnholt 4 km nordvest for Slesvig, og også Waterberg eller Waterborg er stadig knyttet til et voldsted umiddelbart nordvest for Falkenbergs bygninger¹. Det må derfor antages som sikkert, at navnet Gottorp Major hører til resterne af denne store borg, som ligger nær ved hærvejen. Lyrskov hede ligger i det nærmeste nabolag. Efter påskeslaget 1848 lejrede den danske hær sig for natten i kanonskuds afstand fra fjenden, der ikke vovede at angribe den i den stærke stilling mellem Arnholt sø og Isted sø og Langsøen. I 1850 lå Falkenberg i centrum af Istedslaget, der strakte sig fra Vedelbækken i øst til Trene i vest. Deraf skulle Gammel-Gottorps vigtige strategiske stilling let kunne ses. Borgens betydning var vel en så stor høvding som Slesvig-bispen værdig.

Det må være denne borg, der var åstedet for Niels Rassesøns fald 1161. Derom fortæller Sakse: En mand ved navn Niels Rassesøn, som nys var udnævnt til kongens ombudsmand i Slesvig, lå i voldsom strid med biskop Esbern. dér i byen. Han gjorde et dumdrigt tog mod en af bispens navnkundigste borge og brød et ypperligt »hus« ned. Netop som han var ved at læsse det på vogne, blev han dræbt af Esberns mænd, der søgte at hindre ham i at føre det bort. Det var Esbern bange for ville svie til ham, og han undveg hævnen ved at drage udenlands².

Perspektivisk fremstilling af det kongelige Slot Gottorp. 1732. Farvelagt tegning af overkonduktør Hans Christoph Lønborg¹³. Gengivet med venlig tilladelse af hertugen af Slesvig-Holsten, Lyksborg. Billedet viser Gottorp på dets højdepunkt med bastioner og giver et udmærket indtryk af den rolle, v a n d e t spillede, før bastionerne blev sløffet, gravene delvis fyldt eller groet til, og dæmningen gjort bredere. I forgrunden v. Dernaths palæ (Bjelkes palæ), i baggrunden slotsparken med Neuwerk (Nyuwerk). Sammenlign dette billede med omslaget til Sønderjyske årbøger 1958, II.

Af samme grund har kongen, Knud Valdemarssøn (den 6.) vel inddraget borgen, for det nævnte dokument fra 1196 fortæller netop om kongens retshandel med gård og gods. Senere må det dog være kommet til bispen igen.

Stednavnet er dansk, sammensat af mandnavnet Goti og efterleddet thorp. Under normale forhold skulle det udvikles til trup. Der findes da også former som Gotterup, Gottrup og Guttrup. August Sach har endda fundet formen Gammel Guderup, som man skulle vente som den lydrette, endelige form. Imidlertid er den gamle oprindelige form Gottorp tidligt overført til det nye Gottorp. Ved hyppig brug i danske, latinske og plattyske kilder er formen Gottorp blevet fæstnet. Formen Gottorf er sproghistorisk vrang, uden synderlig ælde og bør skyes³.

Det nye Gottorp blev bygget af bispen på en ø i Sliens inderste vig mellem 1161 og 1268, når vides ikke. Der lå det om muligt endnu bedre end det gamle, og hertug Erik Abelsøn kastede snart sine øjne på det stærke slot. Slot betyder jo egentlig fæstning, og omgivet af vand og side enge på alle sider var Gottorp en

meget stærk fæstning. I slaget på Lo hede i 1261, mellem hertugen og de holstenske grevers hær mod den danske, som blev fulgt af selve dronningen, Margrete Sprænghest, blev biskop Niels, der var i den danske hær, taget til fange af hertugen. Denne, som hidtil havde holdt til på St. Jørgensborg på Mågeøen i Slien, tvang ham til et mageskifte, hvorved Gottorp kom i hertugens hånd. Det blev bekræftet af biskop Bonde i 1268 ved det ovenfor omtalte dokument⁴.

På dette tidspunkt havde Danevirke tabt sin værdi som landeværn. Fra nu af drejer krigskunsten sig om faste punkter, fæstninger, slotte. Gottorp bliver Danevirkes direkte arvtager. Midtalderen udtrykte klart Gottorps styrke, når klagesangen fra 1329 siger:

Guttrup castrum optimum

Danorum præsidium

Gottorp før din sikre vold

Danmarks Riges bedste skjold

(E. v. d. Recke)⁵

Rydårbogen udtrykker sig endnu kraftigere. Gottorp er »quasi clavis et custodia totius Daniae«, »ligesom hele Danmarks lås og lukke«.

Da de sønderjyske hertuger imidlertid snart kom i ledtog med de holstenske grever, ja, til sidst endte aldeles i deres ledebånd, kom låsen i de holstenske grevers vold, og de vidste udmærket godt, hvor vigtig og hvor stærk borgen var. Det fik de danske at mærke i 1329, da stærke jyske skarer indtog Haderslevhus og stødte frem til Gottorp. De led et frygteligt nederlag på Hestebjerget på samme sted, hvor Kristoffer 2. få år i forvejen havde måttet nemme den samme lære.

Som pantherre sikrede greverne sig, at Gottorp af alle pantsatte borge skulle indløses sidst, og da Margrete Valdemarsdatter endelig stod med pengene i hånden, nægtede de pure at tage imod løsesummen og åbne borgen. Da den kloge kvinde ikke kom længere med lempe, prøvede hun med list. Enkehertuginde Elisabeth anede dog hendes hensigt, og ved Margretes besøg på slottet, hvortil en overrumpling var planlagt, var tårnet fuldt af

bueskytter, så også hun måtte give op. Straks efter, i 1412, døde hun.

Det blev hendes fostersøn, Erik af Pommern, der måtte prøve våbenlykken. I 1415 havde han det meste af hertugdømmet inde. Han manglede kun porten: Gottorp. Med omtanke skred han frem med anlæg af borge på alle vigtige punkter. I passet ved Farensted byggede han Vedelspang. Mod friserne byggede han Friserborgen i vest. Svavsted blev styrket. Vigtigst af alt var en kæde af støttepunkter langs Sliens løb, ved Lindå over for Stubbe, bispeborgen, der også var i kongens hånd, og Kongsborg ved Mysunde. Svaneborg over for Arnæs må også efter sit anlæg høre denne tid til.

Efter disse omhyggelige forberedelser og efter Femerns indtagelse kunne kongen i 1416 angribe Slesvig og Gottorp fra Hestebjerget og Mågeøen. Et usædvanligt lavvande af den slags, som kan indtræde i Slesvig ved vedvarende vind fra sydvest, og ikke som den holstenske krønikeskriver mener, at »himlens herre tilstod holstenerne med heste at gå på vandet og nå øen Jørgensborg (Mågeøen) og de danske skibe«, har sikkert været årsagen til det uventede holstenske anfald, som tilføjede kongen så alvorlige tab, at belejringen måtte hæves.

Men i 1417 kom han igen med en flåde på 2000 skibe til Slesvig. Få dage efter overgav byen sig, og alle regnede med, at Gottorp snart ville falde, dårligt forsynet med fødevarer som borgen var. Holstenerne fik imidlertid hjælp fra Hamborg. At det var muligt, skyldes naturforholdene, som hindrede en fuldstændig indeslutning. Det endte med, at kongen tabte alt, hvad han havde vundet.

Udholdende i sin vilje til at fri Sønderjylland kom kongen igen for tredje gang, med stor hærmagt og en kanon! i 1426. Mellem byen og Gottorp opkastede han en firkantet skanse på Hestebjerget. Den havde »dobbelt ovenud dybe grave og var omgivet med lange pæle«. Holstenerne kaldte den »Hatesborch« og danskerne »Avindsborg«. Enden blev som sædvanlig. Efter en våbenstilstand overfaldt holstenerne borgen, tog den og huggede mandskabet ned. Resterne af Avindsborg ligger endnu på Skytte-

kobbelen på Hestebjerget som et minde om en konge, hvis vilje bør påskønnes. Men låsen lod sig ikke sprænge⁶.

Først Christian 1. fik nøglen til Gottorp ved forliget i 1460. I over hundrede år havde borgen været på holstenernes hænder og værnet deres vælde i Sønderjylland. Det fik varige følger.

Hertugdømmernes evige udelelighed varede kun 30 år. Ved Sønderjyllands første deling i 1490 kom slottet til Frederik. Under ham var slottet arnested for rænker mod Christian 2., og her mødtes prælater, ridderskab og adel den 14. april 1523 for at opsige ham huldskab og troskab og hylde Frederik 1.

Frederik 1. blev boende på Gottorp, og derfor blev slottet det virkelige regeringssæde for Danmark, Slesvig, Norge og Holsten. Frederik døde i 1533, men Gottorp var rigernes midtpunkt lige til 1539.

I Frederik 1.s og Christian 3.s tid blev der bygget meget på Gottorp. Om slottets ældste bygninger vides såre lidt. Der har været et stort tårn i øst. Hertug Valdemar 4. genopbyggede hovedbygningen i 1295. Man mener, at dens mure skjuler sig i den nuværende vestfløj. Den brændte i 1492, men blev genopført af Frederik. I 1530 lod hans lensmand i Bergen Apostelkirken nedbryde, fordi den lå i vejen for Bergenhus' kanoner. Stenene blev ført til Gottorp. De blev brugt til at opføre de ældste dele af sydfløjen. Det er kældrene og den lange hvælvede sal, hvor Landsmuseet udstiller middelalderens kirkekunst. Også det store, runde tårn på ydersiden af nordvesthjørnet må efter sin hele fremtoning høre til i denne tid. Også under Christian 3. ved vi, at der blev arbejdet ivrigt på at styrke forsvaret, uden at vi dog kender enkeltheder ved udenværkerne. Det var nødvendigt, for krigsfare truede fra kejseren og Christian 2.s slægt⁷.

Ved Sønderjyllands anden deling i 1544 tilfaldt Gottorp kongens broder, hertug Adolf. Hans slægt havde slottet inde til 1713 (1721). Den kaldes derfor Gottorperne. Nytårsaften 1564 gik det hedt til, for da brændte det østre hus, som vi ellers ikke ved noget om. Han genopbyggede den østre fløj og byggede nordfløjen af nyt, sådan som de to fløje står i dag, 1565—68. Han anlagde også 3 stærke bastioner uden om slottet 1573. Den fjerde, i nordvest, blev anlagt af hertug Frederik 3. i 1626. 1582 an-

*Det kraftige, runde tårn,
hvor vestfløjen mødes med
nordfløjen.*

lagde Adolf den store Sli-dæmning, som i dag bærer hovedvejen. Dengang gik færdselen vest om byen og slottet på Hævevej, så hensigten med dæmningen har snarest været at sikre, at voldgravene ikke blev tørre ved lavvande. Det ses af det følgende:

I Kejserkrigen åbnede hertugen slottet for en kejserlig besætning i 1629. Christian 4. angreb imidlertid fjenden ved et knibgangsangreb, idet han samtidig kastede tropper i land på vestkysten, på Femern og i Egernførde. I april kom han til Slesvig, og fra Hestebjerget åbnede han belejringen med svært artilleri og meget fodfolk. Han vovede sig endog langs med dæmningen for at se, om den kunne undermineres. Hensigten må have været at sænke vandstanden i gravene. Freden i Lybæk afværgede den fastsatte storm.

Det var sidste gang, at den prøvede fæstning blev virkeligt forsvaret. Trods arbejder på værkerne i 1651 og 1665 blev slottet ikke forsvaret mod brandenborgerne og polakkerne i 1657—58, og i Store Nordiske Krig måtte det i 1700 og igen i 1713 overgives til Frederik 4. Tønning var nu blevet hertugens hovedfæstning. Med dens fald var hertugens magt i Slesvig og dermed Gottorps storhedstid forbi.

Gottorpernes stræb efter magt og ære fandt mod enden sit udtryk i en vældig sydfløj, der i vest hævede sig over Frederik 1.s beskedne hus og i øst var ny fra grunden af. I den, som i nordvesttårnet, sidder der sten fra Valdemarsmuren, som den gottorpske generalmajor Zacharias Wolff havde set i fuld højde så sent som i 1696, men siden da kun fjæler sig i voldens udskredne fyldjord⁹. Også i denne bogstavelige forstand er Gottorp arvtager i Danevirkes bo. Sydfløjen blev færdig i 1703. Siden er intet nyt bygget på selve slottet.

Da Frederik 4. endelig kunne indlemme det gottorpske Slesvig i kronen, måtte arvehyldningen med følgestrengthed ske på Gottorp. Den fandt sted i slotskirken. Dette rum er det eneste som i udstyr er bevaret i hovedtræk urørt af hertug Adolfs renæssanceslot. I dens fyrstestol eller bedekammer sad efter gottorperne Kgl. Majestæts statholder i hertugdømmerne, fra 1768 landgrev Carl af Hessen. I hans tid blev kronprins Frederik (6.) viet til hans datter Marie i slotskirken. En anden, Louise Caroline, blev viet til prins Vilhelm, senere hertug af Lyksborg. Ved ham blev hun mor til en konge, Christian 9., som fødtes på Gottorp 1818 og blev døbt i slotskirken. Landgrev Carls søn Frederik, som blev statholder 1836, blev 7 år gammel chef for Slesvigske Infanteriregiment, nu i Haderslev. Det ene af de to vagthuse foran slottet er bygget til dette regiment, det andet til livregiment dragoner¹⁰. Han afløstes i 1842 af prins Frederik af Nør, som sløjfede de 3 bastioner. Deres jordmasser blev væltet ud i graven, så at slotsøen blev større. Bastionernes sten ligger i dag som kantsten i Lollfuss. Een kom dog på museum, fordi den var en runesten, Gottorp-stenen eller Haddeby 4. Den er nu havnet i en af slottets fornemste sale. I denne periode var der provinsregering med overret og konsistorium og juridisk og teologisk embedseksamen på Gottorp.

Det slesvigholstenske oprør i 1848 blev et vendepunkt i slottets historie. I dispositionen for Slesvig-slaget var garden kommanderet til at forsvare slottet. Den trak sig dog for tidligt væk. En overgang sad slesvigholstenernes regering på slottet, der samtidig var lazaret. Efter krigen blev slottet kaserne. Frederik 1.s hvælvede hal, hvor i det 17. århundrede det berømte gottorpske

bibliotek var anbragt, blev sovestuer for 96 mand. Dronning Sofies stue i den smukke karnap blev folkestue for marketeren. Karnappen blev ødelagt ved en eksplosion i 1871. Der blev bygget stalde, ridehus (nu nedrevet) og eksercerhus. Det huser nu Nydam-båden og Thørsbjerg-krigernes våben. Og nu var det garnisonens ældste officerer, der sad i hertugens bedekammer¹¹.

Det vedblev det at være efter 1864, for også prøjserne brugte slottet som kaserne lige til 1945. Først i deres tid er de berømte kaskader i slotsparken blevet ødelagt. Ved skydebanerne langs Dyrehavens bryn var der skydeskiver i danske soldaters lignelse¹². I 1917 hærgedes slottet af ildsvåde. Tårnet, sydfløjens vestende og hele vestfløjen brændte til de nøgne mure. Rygtet gik i byen, at en utro kassimester ville dække over svind. Og i 1920 oplevede slottet sin sidste belejring, forhåbentlig da. Derom er der gjort rede i Sønderjyske årbøger 1958.

Efter at engelske og polske tropper havde forladt slottet efter 1945, er en ny tid oprundet for den gamle fæstning, som mere end nogen anden bygning legemliggør Sønderjyllands historie. Men den største fare i dets tilværelse truede. Byens største politiske koryfæ, en kræmmer, der blev landråd, udtalte, at han håbede at se ryggede fabrikkorskostene skyde op gennem Gottorps tage. Det ville være, syntes han, den skønneste krone på hans politiske livsværk. Han kom til at klare sig uden krone. Mænd af forskelligt folkeligt sind, men af samme hjerte for Slesvigs historie fik endelig sikret det gamle slot en hæderlig alderdom som hus for det Slesvigholstenske Landsmuseum og for Museet for Forhistorie. Også det Slesvigholstenske Landsarkiv er her endnu, men agter at vende tilbage til Kiel.

Henvisninger:

1) C. C. Lorenzen: Historisk-topografiske Meddelelser om Gottorp-Slot, 1875. 2) Saksens Danesaga, 1909, bd. 2, s. 58. 3) Wolfgang Laur: Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein, 1960. 4) Om Slesvig-bispen og Gottorp se Johanne Skovgaards afsnit i: Slesvig delte Bispedømme, 1949. Om litteratur og billeder til Gammel Gottorp se endvidere: Die Kunstdenkmäler des Landeskreises Schleswig, 1957, s. 102 ff. 5) Oversættelse af klagesangen i Knud Fabricius: Fra Saxo til Povl Helgesen, 1928—30, s. 170 ff. 6) Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning

Margrethe og hendes nærmeste Efterfølgere, 1882—1901, bd. 1—2. 7) Otto Norn: Christian III's Borge, 1949, bd. 1—2. Lorenzen og efter ham Schmidt sætter tårnets opførelsesår til 1574. Jeg tvivler. 8) Robert Schmidt: Schloss Gottorp, ein nordischer Fürstensitz, 2. Ausg. 1903. Richard Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, 1888, bd. 2, s. 332 ff. Peter Hirschfeld: Herrenhäuser und Schlösser in Schleswig-Holstein, 2. Aufl. 1959. 9) Herbert Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene, 1937, s. 163. 10) Niels Friis: Slesvigske Fodregiment i Krig og Fred, 1953. 11) E. Bodenhoff: Den gamle General, 1914, s. 107. Om den danske garnisonsmenighed: E. Høyer Møller: Livs- og Krigserindringer, 1894. Th. J. Madsen: Garnisonsskolen i Slesvig By i: Sønderjyske årbøger 1946, s. 109 ff. Erik Bondo Svane: Arkitekten L. A. Winstrups vigtigste Arbejder. IX. Slotskapellet på Gottorp i: Sønderjyske årbøger 1946, s. 205 ff. 12) L. Bobé: Livsdagen lang, 1947, s. 219. 13) Weilbachs Kunstnerleksikon, bd. 2, s. 314.

I Historisk samfund for Sønderjylland's

serie af små, populære levnedsskildringer

er udkommet:

Marie Boesen: *Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livshistorie.*
Medlemspris kr. 4,00, bogladepris kr. 6,00.

Hans Hansen: *Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs
tjeneste.* Kr. 5,00 (8,00).

Morten Kamphövener: *Skrumsager. En sønderjysk fører.*
Kr. 5,00 (8,00)

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan få bøgerne ved henvendelse til kassereren, fuldm. Olav Christensen, Christiansfeldvej 30, Haderslev. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.

*Det kan betale sig at være medlem af
Historisk samfund for Sønderjylland!*

I serien

Skrifter, udgivet af Historisk samfund for Sønderjylland

er udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*, 2,25 kr.
(i bogandelen 3,—)
- Nr. 2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landråd*. Udsolgt.
- Nr. 3. *Tønder gennem tiderne*. I-II 25 kr. (I 14 kr., II 11 kr.) (37,50)
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk fattigvæsens fortid*, 4,50 kr. (6,—)
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Udsolgt.
- Nr. 6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt. 2 kr. (4,—)
- Nr. 7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. 3 kr. (4,50)
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2 kr. (3,—)
- Nr. 10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. 6 kr. (10,—)
- Nr. 11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur*, 2. udgave m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen, 7,50 kr. (12,—)
- Nr. 12. *Nordslevig efter genforeningen*, 7 radioforedrag. 3 kr. (4,50)
- Nr. 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694*. 4 kr. (6,—)
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. 12 kr. (18,—)
- Nr. 16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I 10 kr. (15,—), II 10 kr. (17,—), III 15 kr. (25,—)
- Nr. 17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad*. En biografi. 8 kr. (14,—)
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns Erindringer*. 9 kr. (16,—)
- Nr. 19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid*. 12 kr. (21,—)
- Nr. 20. Knud Kretschmer: *Den sønderjyske Fond*. 8 kr. (13,—)

Serien redigeres af et udvalg, bestående af generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og fhv. forstander Hans Lund, Tanderupgård.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne hos samfundets kasserer, fuldm. Olav Christensen, Christiansfeldvej 30, Haderslev. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

har følgende styrelse:

formand: landsarkivar Peter Kr. Iversen,
Åbenrå

kasserer: fuldmægtig Olav Christensen,
Haderslev

sekretær: overlærer Chr. Stenz, Åbenrå

amtsudvalgsformænd:

gdr. Ernst Christensen, Asserballe

pastor Tage Holm, Vojens

overassistent Holger Jacobsen, Åbenrå

pastor H. F. Petersen, Satrup, Angel

gdr. Cornelius Schmidt, Døstrup

styrelsesmedlemmer iøvrigt:

viceskoleinspektør Werner Christiansen,
Tønder

adjunkt Knud Fanø, Tønder

Generalkonsul, dr. phil. Troels Fink,
Flensborg

provst, dr. theol. Jens Holdt, Brede

landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg

fhv. højskoleforstander Hans Lund,
Tanderupgård

museumsinspektør Hans Neumann,
Haderslev

formanden, kassereren og sekretæren
danner forretningsudvalg

museumsinspektør J. Slettebo,
Sønderborg, fungerer som hjælpesekretær

redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Knud Fanø,
Brorsonsvej 29, Tønder

Sønderjysk månedsskrift:

Werner Christiansen,

Brorsonsvej 37, Tønder

Skriftrækken: Peter Kr. Iversen,
Kystvej 10, Åbenrå

kassererens adresse:

Olav Christensen, Christiansfeldvej 30,
Haderslev, giro: 42682

ældre årbøger og skrifter

bestilles hos kassereren

Sønderjysk månedsskrift bestilles hos

Werner Christiansen,

Brorsonsvej 37, Tønder

Sønderjyske årbøger er Historisk samfunds

medlemsskrift. Medlemskontingent plus

forsendelsesomkostninger er f. t.

10,— kr. årligt

indmeldelser modtages af

alle styrelsesmedlemmer og

de lokale tillidsmænd.

Sønderjyske årbøger i kommission hos
Danske Boghandleres Kommissionsanstalt,
Nyropsgade 19, København V.

